

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Set.} 981

AIT

Title: *Alkyeta Veda Varna*

Complete

C Akhyalāvada
: Vivarana

: Title

: Raghudeva

: Author

:

: Editor

: written : 1822 V.S.

: Year, Vols.

SK :

: Publisher

951 :

: Remarks

951

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रमाण्यनीरुद्ध्यामनुधमगुणमंदिरं ॥ आख्यातवादसंघात्पुदेवेनतन्यते ॥ नैयायिकः परमतं निराकर्तुं स्वमतं व्यवस्थापयति ॥ आख्यातस्येति यत्नत्वविशिष्टवाच्यः यत्नत्वं च शक्यतावच्छेदकमिति यावत् ॥ यथाश्रुतेयत्नस्य व्यापारो नर्गतत्वेन व्यापारो शक्तिवादिमतव्यवच्छेदाप्रतीतिः ॥ शक्यतावच्छेदकं चाख्यातत्वं तच्च रूढिसंबंधेनाख्यातपदत्वं ॥ यदि वरूढिसंबंधेनाख्यातपदत्वं लकारेणैव अभियुक्तानां तत्रैवाख्यातपदप्रयोगात् ॥ तथाच पचनित्यादावपि कृतिबोधोपपत्तिः ॥ तत्रापिलकारस्थानेशत्रादेशेन रूढिसंबंधेनाख्यातपदवतोलकारस्य सत्त्वादिति भाव्यते ॥ तदा विशिष्यति पचतस्त्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकं बोध्यं ॥ एतदंशलकारसाधारणत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति परास्ते ॥ तस्यैक्यभावाद्वापि चापचिनित्यादावपि कृतिबोधप्रसंगान् ॥ तथाच यत्नत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वावच्छिन्नविशेष्यक रूढिसंबंधोपपत्तिबोधप्रसंगान् ॥ तथाच यत्नत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिविषयकज्ञानजन्ययत्नोपस्थितित्वेन हेतुत्वं कल्पनीयमिति ध्येयं ॥ ननु पददर्शिताख्यातपदत्वत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिविषयकज्ञानजन्ययत्नोपस्थितित्वेन हेतुत्वं कल्पनीयमिति ध्येयं ॥ ननु पददर्शितकार्यकारणभावकल्पनेषु शाब्दाख्यातपदाद्यत्नविषयकशाब्दबोधोपपत्तिरिति चेत् संभवत्येवं यदि पाकाधनुकूलयत्नविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिवादिपदनिष्ठपचादिधात्वव्यवहितोत्तरत्वरूपानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वं न कल्प्यते ॥ वस्तुतः शुद्धाख्यातपदजन्ययत्नोपस्थितिकाले पाको यत्नश्चेति निराकांक्षया क्वात्पाकानुकूलयत्नविषयकशाब्दबोधवारणाय तादृशकार्यकारणभावकल्पनाया आवश्यकत्वेनोपदर्शिताख्यातपदनिरूपितशक्तिज्ञानजन्ययत्नोपस्थित्या यत्नशाब्दबोधे जननीये पचतीति व्याधानुपूर्वीज्ञानस्य सहकारित्वकल्पनेनैव केवलाख्यातपदाद्यत्नविषयकशाब्दबोधवारणाय

रामः

१

ज्ञाना

त्वे

संभवात् केचित्वाख्यातस्य यत्नत्वावच्छेदत्वे पाकगोचरनिवृत्त्याख्ययत्नकाले चैत्रः पचतीति प्रयोगस्य योग्यत्वापत्तिमुद्रावयंति ॥ तन्न श्रद्धांमहि प्रवृत्त्यभावातिरिक्तनिवृत्त्याख्ययत्ने मानाभावात् वस्तुतस्तु निवृत्त्याख्ययत्नांगीकारेऽपि न क्षतिः यतः पचतीत्यादिवाक्यात्पाकानुकूलकृतेरेव शाब्दबोधोपपत्त्यानिवृत्त्याख्ययत्नकाले पाकानुकूलकृतेरभावेन तदानीं तादृशप्रयोगस्य व्याविधप्रमात्मकबोधजनकतयाः योग्यत्वं संपदमेवेति येन पददर्शितापत्तिमिथाप्रवृत्तित्वमेवाख्यातपदशक्यतावच्छेदकतया वरीयंति तेषां न तद्वत्साधानतादिजन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टेन सिद्धायाः प्रवृत्तित्वजातेरीश्वरीयकृत्तिसाधारणत्वे मानाभावेनेष्वरोवेदं वलीति वाक्यात् शाब्दबोधानिर्वीहः परिचिन्तनीयः न च नत्राख्यातस्य कृतो लक्षणायानुपपत्तिरिति वाच्यं ॥ उपदर्शितरीत्या तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य शक्येति विहीलक्षणकल्पनायाऽप्यभावात् ॥ च न चाख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टशक्यत्वे चैत्रः पचतीत्यादिवरीश्वरः पचतीत्यादिप्रयोगपत्तिवारणाय आवश्यकत्वात् ॥ अस्यापचनीत्यादिप्रयोगवत्त्वस्यापि वारणसंभवात् ॥ तथाहि ॥ आख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टवाचकत्वे ॥ अस्यापचनीत्यादिप्रयोगपत्तिरित्यत्र तथाविधप्रयोगशब्दार्थस्तथाविधशब्दोवा तथाविधशब्दजन्यप्रमात्मकबोधो वा नास्ति ॥ कथं तात्वाद्यभिधेयतादिरूपशब्दकारणसत्त्वे तथाविधशब्दोपपत्तेः नास्ति ॥ तथाविधशाब्दबोधस्यापादकानावात् योग्यताज्ञानमेवापादकमिति तु नाशङ्कनीयं यत् स्तथाविधशाब्दबोधप्रसिद्धतादृशशाब्दबोधप्रसिद्धतादृशयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनस्य निष्प्रयोजनत्वात् ॥ ननु पाकानुकूलकृतिमोक्षत्रयत्वादिशाब्दबोधप्रसिद्धतादृशशाब्दबोधप्रसिद्धतादृशयोग्यताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकभेदेन हेतुत्वकल्पने गौरवात् समानधर्मितावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दत्वावच्छिन्नप्रतिपाकानुकूलकृतिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति योग्यताज्ञानशाब्दसत्त्वे तथाविधयोग्यताज्ञानशाब्दबोधो हेतुहेतुमद्भावः ॥ तथाच पाकानुकूलकृतिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकता ॥

य

हृदययोर्हेतुमैश्वर्येति तादृशसंबंधेन पाकानुसृतं कृतिज्ञानस्यात्मत्वे सत्त्वात्तत्र तादृशबोधोपपत्तौ क्रियमाणायाम्प्रवृत्तः पाकानुसृतं कृति
 मानास्तेति शब्दबोधोपपत्तिरिति तु मांशं विष्ठाः प्रवृत्तं तादृशसंबंधावच्छिन्नतादृशकृतिप्रकारतादृशशब्दबोधप्रतिनयाविधयोपपत्ताज्ञानस्य
 हेतुतायाः कल्पनीयतायाः अपचनीयादेविशेषदर्शनां तादृशयोग्यताज्ञानविरहेण तथाविधप्रमाणकशब्दबोधोपपत्तेरशक्यता
 चिह्नः पचनीति वाक्यजन्यतादृशबोधोपपत्तिवारणस्यापि सुलभत्वात् न च वमीश्वरो वेदं वक्तीति प्रयोगो बोधानुपपत्तिः ईश्वरः वच्छेदं ता
 संबंधेन कृतेरभावादिति वाच्यम् तत्र समवायसंबंधेन कृतिप्रकारकशब्दप्रतिनयाविधानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात् ईश्वरः पचनीत्यादि
 तस्तथाविधशब्दबोधस्यानुत्पत्तिरिति न तथा कल्पनाया असंभवात् अजवत्सः प्राप्तापचनीश्वरः पचनीत्यादि वाक्यजन्यतया विधबोधोपपत्ति
 पत्तिमंगी कुर्वन्तीत्यलमधिदेन ननु यत्तत्त्वविशिष्टे प्राख्यातपदशक्तौ द्विप्रमाणमतः प्राह पचनीत्यादि कुरोतीत्यनेन तत्र प्रमेयेति शेषः
 सवीख्यातविवरणमिति दशलकाराणामर्थद्वेनादित्यर्थः पूर्वोच्यते वाक्यस्योत्तरवाक्येनार्थकथने विवरणमित्यस्य तत्र श्रुतत्वं
 मिति भावः ननु कथं विवरणस्य शक्तिमाह त्वं शब्दविधयाः अनुमानविधया वा नाहः पाकं कुरोतीत्यादिविवरणस्य पाकविषयक्यत्वं यत्तत्मा
 नबोधकत्वेन यत्तत् प्राख्यातशब्दबोधकतया तस्य शक्तिरहेतुशब्दविधया प्रमाणत्वासंभवात् नाहः साध्यहेतुप्रयोगसंभवादिति चेन्न
 प्राख्यातपदे यत्तत्त्वविशिष्टशब्दं बाधकं विना यत्तत्त्वविशिष्टार्थकं कुरोतीति प्रतिपादितार्थकत्वात् पाकत्वविशिष्टशब्दपाकपदप्रति
 पादितार्थकपचधातुवत् यद्येति शिष्टार्थबोधकपदप्रतिपादितार्थेन तत्र शक्तमिति सामान्यव्याख्या विवरणस्यापि शक्तिमाह त्वं
 संभवात् ननु पदार्थानुमानमप्रयोजकमतः प्राह यवहा रादिवेति बाधकं विना अन्यलभ्यत्वप्रतिसंधानं विना इदं तु धर्मिण्याख्या
 तस्य शक्तिव्यवहारेणार्थमुल्लंघ्यतेति शक्तिरहसंभवादित्यर्थः तथाच विवरणहेतु कानुमानस्य शक्त्यमाह त्वं हेतुत्वयुक्त्या वा
 हारहेतु कानुमानस्यापि शक्तिमाह तया घटत्वादिविशिष्टे घटादिपदानामपि शक्तिविलोपप्रसंग इति भावः ननु विवरणं तत्रैव

५०

चत्पददेरपि।

रामः

२

स्पुत
१५३

किमाहं यत्र नान्यलभ्यत्वप्रतिसंधानवात् प्रकृते तु पाकौ यत्तत्त्वजन्यः पाकत्वादित्यनुमानादपि यत्तत्त्वत्वा न संभवेनान्यलभ्यत्वात् अन्य
 लभ्यस्याप्राख्यातपदशक्त्येकिमपराद्धर्मिणोत्यतः प्राह कुरोतीत्यादि यत्तत्त्वविशिष्टे जिज्ञासितसंबंधबोधकशब्दप्रयोगे
 पचनीत्युत्तरकालभावी पचनीति वाक्येन पदार्थप्रतिनिवर्तकत्वस्य यत्तत्त्वविशिष्टे पाकसंबंधबोधविना अप्रभावः व
 द्धीवच्छिन्ने यद्वर्गविशिष्टस्य संबंधो यत्तत्त्वजन्यत्वात् यत्तत्त्वविशिष्टे तद्वर्गव्याप्यधर्मीवच्छिन्न संबंधश्चेत्तदुत्तरवाक्यात्प्रतीयते तदा तदुत्तर
 स्वाक्यं तत्त्वनिवर्तकं संभवति यथा घटत्वावच्छिन्ने जिज्ञासितसंबंधबोधकत्वाद्दृष्टेति प्रश्ने घटत्वविशिष्टे हेतुजन्यत्वबोधकत्वाद्दृष्ट
 इति उत्तरवाक्यनिवर्त्यत्वं प्रकृते चाख्यातस्य यत्तत्त्वविशिष्टावाचकत्वे व्यापारशक्त्या पचनीति वाक्यात्पाकानुसृतं व्यापारबोधाभ्युपगम
 यत्तत्त्वविशिष्टे पाकसंबंधबोधाभावात्तद्व्याप्यत्वविशिष्टे जिज्ञासितसंबंधबोधकत्वं कुरोतीति प्रश्नवाक्यनिवर्तकत्वानुपपत्त्यान्यलभ्य
 त्वेपि प्राख्यातस्य यत्तत्त्वविशिष्टे शक्तिरावश्यक्येति ननु प्रयोगोक्तीत्यादावाख्यातपदस्य यत्तत्त्वबोधकत्वासंभवेन व्यापारे शक्तिरावश्यकी
 त्यतः प्राहः चेत्तदिति अचेतनार्थमुख्यविशेषकबोधजनक इत्यर्थः प्रकृत्यापारइति अत्रानुसृतत्वात्कीर्त्तनं तु गमनस्य तेन संबंधेन
 व्यापारे न्वयस्कारणाय ननु तदंती वेनापि लक्षणीयता व्यर्थत्वात् तत्र गमनस्यान्वयेपदार्थः पदार्थेनाचेति ननु पदार्थे किदेशे इति बुद्ध
 त्विविरोधाच्च तत्र व्यापारलक्षणवादिमतं दूषयति अचेत्येति रथगमनानुसृतं दोदनाख्यसंयोगादिमतिनिश्चलपुरुषेयंगत्तीत्यप्रयो
 गदित्यर्थः तथाचाख्यातस्य व्यापारलक्षणवादिमते तादृशनिश्चलपुरुषेयिगमनानुसृतं दोदनाख्यसंयोगादिसंयोगव्यापारवत्तया पुरुषो
 गत्तीत्यादिधर्मागपत्तिरिति भावः ननु तादृशपुरुषेयतादृशप्रयोगपत्तिर्नोमतयाविधवाक्यजन्यप्रमाणकबोधोपपत्तिः सा च तादृशपुरुषस्य निश्च
 लातादृशयामुद्राव्यते यथावा अत्र तादृशपदे प्राये तत्कालांतर्भावेन तादृशशब्दबोधाप्रसिद्धापत्यसंभवात्प्राह गच्छतीत्या
 दि केचित्तु सामानाधिकरण्यासंबंधेन वत्तमानगमनविशिष्टे प्राख्यातस्य लक्षणकल्पनां प्रदर्शितापत्तिरित्यतः प्राह गच्छतीत्यादीत्या
 हेः कृतिव्यापारोदित्यादि केचित्तु निष्प्राध्यापारलक्षणगौरवाभ्यां केचित्तु कृतिव्यापारयोर्बोधेन कृतिव्यापारयोः प्रतीत्यसंभवादित्य
 उक्तरीत्येवापत्तिवारणे विशिष्टलक्षणानर्थक्यमस्तरसः = १ विनिश्चयव्यापारे तु गतधर्माभावेन एव गतनेक

व्यापारे

नो

लक्षणाप
 त्यानोरव
 ध्यम् = १

५३

नि

॥

रामः

3

भावा २

चिन्तामणि कारमते दुयलमाह चेन्न पचनीत्यादि अन्वया बोधादिति चेन्न पचनितंडुल इत्यादौ कर्मता संबंधेन पाकेन एतलस्य मैत्रः पच्यते तंडुल इत्यादौ
पाके कर्त्तृता संबंधेन मैत्रस्यानुभवोदित्यर्थः । धात्वर्थे प्रातिपदिकार्थो रित्यादि । धात्वर्थेनामार्थयोरभेदातिरिक्तसाक्षात् संबंधेनान्वयबोधस्याव्युत्पत्ति
नयेत्यर्थः । अत्र स्तोत्रं पचनीत्यादि च भेद संबंधेन धात्वर्थेनामार्थः । स्तोत्रस्यान्वया व्युत्पत्ति भङ्गोत्तः । भेदातिरिक्तेति
न च विशेषणविभक्तेरेवाभेदोर्ध्वस्तत्रैव स्तोत्रस्यान्वयोऽभ्युपेयते तथा च तत्राभेदातिरिक्तत्वविशेषणानुपादानेऽपि न दोषः । नामार्थप्रत्ययार्थयोरेवान्व
यबोधस्य तत्रैव नित्यादिति चेन्न सत्यं । विशेषणविभक्तेः साधुत्वेनाभेदार्थकत्वं संभवात् । न स्यात् । अत्रेदार्थकत्वेऽपि तु प्रविभक्तिमननुसंधानस्य स्तोत्रपाद
इत्यादावभेद संबंधेन पाके स्तोत्रान्वयबोधस्यानुभवसिद्धतया तत्रैवाभेदातिरिक्तत्वविशेषणव्यावृत्तिदानसंभवात् । तत्र तु प्रविभक्तिरेव न संधानं विना शब्द
बोधानंगीकारे गतं राजपुम्य इत्यादौ राजपदस्य राज संबंधे निनक्षणायाः तत्रापि तथा वक्तुं शक्यत्वादिति । तंडुलं पचनीत्यादौ पाके तंडुल कर्मत्वत्वे वक्त्र्मता संबंधे
धेन तंडुल स्यापि बोधोऽप्यतत्र व्युत्पत्तिभंगप्रसंगवारणाय साक्षादिति नामार्थधात्वर्थभयान्वितविभक्त्यर्थानिरिक्तेत्यर्थः । ननु तथापि न कलंजं भक्षयौ
त्यत्र विध्यव्यवहारे निदाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वान्वितनजनीभावस्य धात्वर्थकलंजं भक्षणदावन्वयात् तत्रैव व्युत्पत्तिभंगो शक्यपरीक्षारहितेति चे
न्न निपाताद्यतिरिक्तत्वमपि नास्ति विशेषणीयं । स्तोत्रं तान्नान्नपदस्याभाववतिलक्षणतस्याभेद संबंधेन धात्वर्थे च यबोध इति संबंधमर्थोदित्येत्यादि
चेन्नो ज्ञानीत्यादौ धात्वर्थेनामार्थबोधासंसर्गमर्थोदयाश्रयत्वस्य भाता संभवादित्यर्थः । तथा चेत्तादृशव्युत्पन्नरोधेन । नामार्थनिष्ठाभेदातिरिक्त संबंध
धात्वर्थेन च कारतानि स्तुपितविशेष्यता वच्छेदकता संबंधेन शब्दबुद्धिवावच्छिन्नं प्रतिविभक्तिपदनिस्तुपितवृत्तिज्ञानजयोपस्थिते प्रकारता संबंधे
न हेतुत्वकल्पनीये । एवं धात्वर्थे निष्ठप्रकारतानि स्तुपितविशेष्यता वच्छेदकता संबंधेन शब्दबुद्धिवावच्छिन्नं प्रतिविभक्तिपदनिस्तुपितवृत्तिज्ञानज
संबंधेन धात्वर्थे तान्न स्य नामार्थे च यबोधसंभव इति भावः । अत्र चिन्तामणि कारमतानुयायिनः । चेन्न पचनितंडुल इत्यादौ कर्मता संबंधेन तंडुलस्य पा
के च यबोधवारणयनामार्थनिष्ठतया विधप्रकारतानि स्तुपितविशेष्यता वच्छेदकता संबंधेन शब्दबुद्धिवावच्छिन्नं प्रतिविभक्तिपदनिस्तुपितवृत्तिज्ञानज
योपस्थितेः प्रकारता संबंधेन हेतुत्वकल्पनमस्तु । धात्वर्थे निष्ठप्रकारतानि स्तुपितविशेष्यता वच्छेदकता संबंधेन शब्दबुद्धिवावच्छिन्नं प्रतिविभक्तिपदनिस्तुपितवृत्तिज्ञानज

धोपस्थिते हेतुत्वकल्पने तु ध्यानाभाविकतया नादरणीयं । तथा च वैज्ञानिकानां त्यादावाश्रयता संबंधेन धात्वर्थस्य नामार्थान्वयबोधोपाधकाभावादाश्रयत्वे-
 स्थितस्थितिरुल्लक्षणकल्पनं किमिति न जानीमहे । न च त्यादावाश्रयत्वे लक्षणं न गीकारे जानातीत्यादावाश्रयत्वप्रकारकबोधानुभवापत्तिरिति चेत्
 प्रायः स्वभावाश्रयत्वबलान्नयाबाधकमुद्रावयसीत्याहुः । अत्र विवर्तते चेत् । जानातीत्यादावाश्रयतासंबंधेन धात्वर्थस्य नामार्थान्वयबोधोपाधकाभावादाश्रयत्वे-
 दिरिति शाब्दबोधोत्पत्त्यर्थे घटादिबिषयकज्ञानप्रकारकशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिज्ञाधानुसमभिव्याहृतत्वात्तदपदजन्यधराधुपस्थिते हेतुत्वकल्पने घ-
 टपदत्वादिभेदेनानंतकार्यकारणभावकल्पनापत्त्या गौरीत्यासदपेक्षतदनिवेश्यज्ञानादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन शब्द-
 बुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिज्ञास्थानपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्मोपस्थितेः प्रकारतासंबंधेन हेतुत्वकल्पने वज्यासी- तथा च तादृशकृत्प्रकारणाभावादकथं
 वैज्ञानिकानां त्यादावाश्रयतासंबंधेन चैत्रेणाधात्वर्थस्यान्यदिति न चारव्यातस्याश्रयत्वे लक्षणवश्यमीति यत्र घटत्वपदत्वादिप्रमतिरित्यतथावि-
 धकार्यकारणभावकल्पने ज्ञानीयो घटइति योग्यताज्ञानबलासंस्थाविधारव्यातपदज्ञानजन्यपराधुपस्थितिद्वारा ज्ञानीयो घटइति शाब्दबोधस्य समवा-
 येनासंन्यापत्तिर्दुर्गता । यदि च विशेष्यतावच्छेदकनिष्ठप्रत्ययासत्याशब्दबुद्धिबोधेनाज्ञानयोरपि कार्यकारणभावः कल्प्यते । तथापि निम्नविषयकानुमि-
 तिसामग्यभावस्वरूपकारणबलात्तथाविधशाब्दबोधापत्तेरात्मनि वृत्तणोदुः समाधेयं तत्त्ववश्यं घटत्वपदत्वादिभेदे निवेश्यतथाविधसमभिव्याहृतज्ञानजन्यो-
 पस्थितिशाब्दबोधयोः कार्यकारणभावकल्पनमिति किं बाधकं चैत्रे जानातीत्यादावाश्रयतासंबंधेन ज्ञानस्यान्यदिति । ननु उपदर्शितशाब्दबोधपदजन्यो-
 पस्थित्यो विषयभेदेन कार्यकारणभावकल्पने तद्विषयकत्वेः सह विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावात्तथाकारणतावच्छेदकगौरवाच्च तदपेक्ष-
 यत्वादि बुद्धिविषयतासंबंधेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति घटत्वादि वृत्तिविषयतासंबंधेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वांतरकल्पनस्य सम्पत्त्यापत्त्यभावात् । त-
 थादि विरोधिसामग्यभावेन ज्ञानीयो घटइति शाब्दबोधे ज्ञानीयताधातुसमभिव्याहृतत्वात्तदपदजन्योपस्थिति विशिष्टघटत्वप्रकारकज्ञानाद-
 सहकारित्वं कल्पनीयं । घटत्वप्रकारकज्ञाने तथाविधोपस्थिति वैशिष्ट्यं च प्रकारतासंबंधेन यत्त्वधिकरणं तन्निरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नवृत्ति-
 स्तत्त्वमानाधिकरणसंबंधेन तथा च तादृशस्यातपदजन्यपराधुपस्थितिकाले तथाविधसामानाधिकरण्यसंबंधेन त्यादावाश्रयतासंबंधेन ज्ञानीयो घटइति शाब्द-
 बोधापत्तिः । न च तथापि पुनरागतं

रामः
४

कारण

रत्याव्यातपदजन्यधराधुपस्थितिकाले पुनरागतात्मनि विरोधिसामग्यभावे वला ज्ञानीयो घटइति शाब्दबोधापत्तिर्दुर्गता वैति वाच्यम् । एकात्मसम-
 वेतस्यान्यात्मन्यापत्तिवारणार्थं तदात्मसमवेतत्वावच्छिन्नं प्रतिज्ञादात्म्यसंबंधेन तदात्मत्वेनापि हेतुत्वस्यावश्यकतया तदुपस्थित्यापत्तिरिति त्यातपद-
 ज्ञानजन्योपस्थिति विशिष्टतत्त्वधराधुपस्थितिवच्छिन्नविशिष्टतदात्मविशिष्टविरोधिसामग्यभावस्य ज्ञानीयो घटइति शाब्दबोधसामग्रीत्वा-
 द्युपगमेन तद्व्यपन्नपत्त्यभावात् । घटत्वज्ञानत्वावच्छिन्नवैशिष्ट्यं तदात्मन्येककालीनत्वसंबंधेन विरोधिसामग्यभावे तदात्मवेति विशिष्टता-
 दात्म्यविशेषणतो न यद्वैतसामानाधिकरण्यसंबंधेन बोध्यम् । तथा च ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन शब्दबुद्धि-
 तावच्छिन्नं प्रतिज्ञाप्रकारतासंबंधेन ज्ञानान्वयबोधासंभवे न चारव्यातस्य लक्षणवश्यमीति सारं । तथा विधाव्यातपदज्ञानजन्योपस्थिते हेतुत्वस्थिति-
 दुष्टतया तादृशहेतुत्वाभावात् । चैत्रे जानातीत्यादौ चैत्रे- अश्रयतासंबंधेन । केचित्तु चैत्रे जानातीत्यादौ चैत्रेणाश्रयतासंबंधेन ज्ञानान्व-
 याधुपगमे प्रस्थितमाख्यातस्थकृतिशक्त्यापि चैत्रः पचतीत्यादावपि स्वातुक्लृप्तिमत्वसंबंधेन चैत्रेणाकाशव्यवस्थवस्तुमुचितत्वात् । यद्वि-
 धात्वर्थस्य नामार्थान्वयबोधोत्पत्तिरिति तथाविधबोधस्यासंभवे नारव्यातस्य कृतिशक्तिरावश्यकीति विभाज्यते तदा जानातीत्यादावप्याश्रयत्वे लक्षण-
 कल्पनावश्यकमिति ताहुः । ननु उपदर्शितविवरणदिवलादाव्यातस्य यत्त्ववाचकत्वं तदेवास्ति यदि कुत्रोपस्थितकल्पनं तदेव तु कुतस्तस्य व्यापारत्वविशि-
 ष्टशक्तिरूपेण बाधकाभावादित्यतः प्राह । हे ज्ञेय इत्यादि । विभाजन्येति । संयोगरूपव्यापारजन्यत्वप्रतिसंधानाविशेषोपस्थितिः । तथा च लक्षणा-
 र्थकत्वे परां कुतः व्यापारजन्यत्वप्रतिसंधानकाले कृतिजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसंधानायां पटः कृतो कुरो न कृत इति व्यवहारः सर्वानुभवसिद्धो न स्यात् । त-
 मते तदां कुरो व्यापारजन्यत्वज्ञानसत्त्वेन व्यापाराजन्यत्वस्वरूपवर्तमानज्ञानाभावादिति भावः । लक्षणां र्थत्वात् कल्पे युक्त्यंतरमास । तादिवदिति । ता-
 तेत्यादौ यथाश्रयबोधकत्वचट्समभिव्याहृतताधातुपदात्तज्ञानाश्रयत्वेन ज्ञानीयो घटइति बोधव्युत्पत्तिरिति सच लक्षणां र्थत्वात् कल्पे विना न संभवीति तस्य लक्ष-
 णत्वमावश्यकमिति भावः । इति प्रबोध्यते । तदादिपदस्य कर्तृत्ववशतिः । न च तादृशतादिपदस्य कृतो शक्तिरंगी क्रियतामिति वाच्यम् । तथा सति प-
 ता चैत्रइत्यादौ चैत्रे न चैत्रे र्थकत्वे तस्मैवायं संबंधेनान्वयबोधासंभवात् । नामार्थधात्वर्थयो रिव नामार्थयो रप्यभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयबोधस्या-
 युक्त्यभावात् । अथवा घटः कर्मत्वमित्यादिनिगमांशवाक्यादपि कर्मतायामाधेयतासंबंधेन घटान्वयबोधप्रसंगात् । अत्र चैत्रे नामत्वेनास्तीति नुनाशक-

नीचे। स्वाद्यंतत्वेन तस्यापि नामत्वात्। ननु हुरभिमुक्ताः स्वाद्यंतमिह नामेष्टमिति। ज्ञातेत्यादीतु कृते जीनानुकूलत्वाभावेन ज्ञानानुकूलत्वाश्रयबो
धासंभवात् सविषयवाचकधातुसमन्विताहारस्तत्त्वेन प्राप्तेत्यलक्षणवश्यकः। ननु ज्ञातेत्यादीतु बोधोपलक्षणमीकारे पितृत्वेन तत्त्वेन शल्येव कृत्य
श्रयबोधो स्तुतिं संप्राप्त्यर्थेन शल्येति चेन्न। तथा सति कर्तृत्वेन धातुवैयर्थ्यापत्तेः। न स्यादेव धातुपदाद्यापारानुकूलत्वाश्रयइति बोधोपलक्ष्ये
ननु तत्र धातुपदं तात्पर्ये ग्राहकमिति बोधो प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिरिति। ननु कर्तृपदात्तत्वाश्रयबोधोपलक्ष्येन तत्र
नदेव कृत्योपलक्ष्येन तत्त्वापत्तिरित्येव न तत्पदाद्यापाराश्रयस्य बोधोपलक्ष्येन जीकारादित्यत आह विद्याया इत्यादि। कृधातोः वि
याधेयत्वमभ्युपेत्य कर्तृपदात्तत्वाश्रयः। बोधांगीकारे विद्याश्रयमात्रे कर्तृव्यवहारः स्यात् तस्य विद्यानुकूलत्वापाराधेयत्वमभ्युपेत्य कर्तृपदा
त्तादृशत्वापाराश्रयबोधांगीकारे च कारमात्रे कर्तृव्यवहारः स्यात् कारकमात्रस्यैव तथाविधत्वापाराश्रयत्वादिति भावः। कृधातोपपत्त्यादिमीमांस
कः प्रत्ययवतिष्ठते चेति। प्रकृतः कृत इति प्रयोगस्य कृत्योपलक्ष्ये पीठरीय कृतिमादाय संभवेन तस्य व्यापाराधेयतासाधकत्वाद्योगादाह। वीजादि
नेति। तथा च कृत्योपपत्त्यापाराधेयत्वविना वीजादिकरणक व्यापारजन्मोक्त इति बोधजनकस्य वीजादिनां कृत इति प्रयोगस्यासंभवात् सत्यतः निधाय
कृतभावस्य कृमिति भावः। ननु तथा सति कारकमात्रे कर्तृव्यवहारो शक्यपरीहार इत्यत आह कर्तृपदे चेति। अत्र धातुसंज्ञासंज्ञास्य घटकत्वमर्थः पद
पदं च वाक्यपरंतथा च कर्तृत्वं वाक्यघटकस्य कृत इत्यर्थः। अहीति। कृतं तत्त्वाकारकमात्रस्य कर्तृपदार्थत्वेति विवरः। विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति शब्द
कृत्युत्पत्तेरेवातिप्रसंगभंजकत्वादिति भावः। ननु कृधातोर्नंतसंयोगविभागादिरूपव्यापारशक्तत्वापेक्षया लाघवाद्युत्पत्तेशक्तत्वेन बोधितं। उपर्यु
तस्तत्त्वेन व्यापारे लक्षणमीकारानामुपपत्तिरिति चेन्न। बहुषु तथा प्रयोगाभावेन तत्र शक्तिग्राहकाभावात्। अन्यथा पदस्य कृतिः प्रमादक्षरायावा
कृदाचिद्वदबोधसंभवेन तस्यापि तत्र शक्तिकल्पना स्यादिति न किंचिदेतत्। कृधातोर्व्यापारवाचकत्वं व्यवस्थाप्या स्यात् तस्यापि तदाचकत्वं व्यवस्थाप
यति। एवं चेति। कृधातोर्व्यापारशक्तत्वेन बोधोपलक्ष्येन विवरणार्थेन तत्त्वविशिष्टेऽप्राप्त्या तत्त्वशक्तिः। कल्पकत्वाभावे चेत्यर्थः। प्रवेतनेपीति काष्ठादावपीत्यर्थः
वाचकं विनेति। व्यापारे प्राख्यातशक्तिकल्पने वाचकं विनेत्यर्थः। गोरात्वायोगादिति व्यापारे प्राख्यातस्य लक्षणकल्पनायाः प्रत्याख्यत्वादित्यर्थः। ज
नक व्यापार इति शक्यतावच्छेदकोऽथेन तत्त्वांशानिवेशस्तूपचतीत्यादिवाक्यजन्यशब्दबोधेन कृतत्वस्य प्रकारविधया भानानुभवानि प्रायेण। तदर्थ

रामः

५

राम

इति। प्राख्यातपदार्थ इत्यर्थः। ननु त्रगुरुजनकत्वमपेक्ष्य पूर्वकालवृत्तित्वाभावं शक्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयं लाघवादित्यत आह ननु चेति तथा। चोप
दर्शितापत्तिवारणार्थं गुणत्वेन न्यगतिरुक्तयाः। ननु तथा सिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वरूपजनकत्वस्यैवाख्यातपदशक्यतावच्छेदककोटौ निवेशनमुचित
मिति भावः। तहीति। प्राख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टावाचक इत्यर्थः। यत्ना विना भूतेति यत्नजन्यत्वव्याप्यायः पाकादिक्रियाविशेषस्तेन हेतुना तत्कारणीभू
तस्य तत्त्वस्यानुमानादित्यर्थः। अत्र पाकादिक्रियाया हेतुत्वोत्कीर्तनं च तादात्म्यसंबंधस्य व्याप्यताघटकत्वमभ्युपेत्य तथा हि पाको यत्नजन्यः पाकत्वा
दित्यनुमानात्पाके यत्नजन्यत्वसिद्धकाले तु च विज्ञेय इत्येतत्पाकजनकत्वसिद्ध्यापचतीत्यादौ पाकजनकयत्नानुभवनिर्वाह इति भावः।
ननु प्राख्यातस्य व्यापारवाचकत्वे पचतीत्युत्तरं पाकजनकयत्नयानिति विवरणसंगतिरित्यत आह पचतीति तात्पर्यविवरणमिति। तात्पर्यविषयी
भूता। धीविवरेणित्यर्थः। ननु यादृशवाक्यरूपपदाच्छ्रितिलक्षणान्यतररूपपदव्यायादृशार्थस्य बोधोपलक्ष्यतात्पर्यविषयीभूतः प्रकृते
च पचतीत्यादिवाक्यघटकीभूतपदाद्व्यायत्ना बोधक्यं तत्र तात्पर्यविषयत्वमिति वाच्यं। धूमोस्तीति वाक्यस्यापि तत्प्रयोज्यानुमिति विषयीभूतवृत्तित्वात्
यत्नवत्पचतीत्यादिवाक्यस्यापि तत्प्रयोज्यानुमिति विषयीभूतयत्नतात्पर्यकत्वं संभवात् तात्पर्ये चास्माच्छ्रुते तदर्थे बोधो भवति त्यादिवाक्येनाभिलष्य
माने तच्छब्दप्रयोज्य। तत्त्वप्रकारके तदर्थे बोधोपलक्ष्यः। ननु विवरणस्य परंपर्यातात्पर्यविषयीभूतार्थपरत्वकल्पने स
र्वत्र तथा संभवेन शक्तिग्राहकत्वमनुपपन्नं स्यादत आह न्यथेति। अन्यलनार्थस्यापि विवरणच्छ्रितिकल्पने इत्यर्थः। तथा च यत्रान्यलन्यत्वेनास्ति तत्रैव वि
वरणस्य शक्तिग्राहकत्वमायास्यतीति भावः। एवमिति तत्रोपदर्शितानुमानेन पाकाजनकयत्नानुमानेपीत्यर्थः। यत्नस्येति पाकजनकयत्नस्येत्यर्थः। न
नु नुमानादुपस्थिते तथा विधत्ते प्राख्यातोपस्थापितवर्तमानत्वस्यांतरकालिकशब्दबोधोभ्युपेत इत्यत आह तस्येति। उपपदार्थत्वात् पदानुपस्थापित
त्वात्। पदानुपस्थापितार्थस्य शब्दबोधाविषयकत्वनियमेन तथा कल्पनायाः असंभवादित्यर्थः। ननु तत्र यत्नबोधकपरबोध्याहार्यतथाविधबोधांगी
कार्य इत्यत आह न्येति। ज्ञानानिरूप्योगकृतीत्यादित्यर्थः। युत्पन्नत्वादिति। शाब्दोपपदजन्यपदार्थोपस्थित्योस्तादृशकार्यकारणभावस्य सिद्धत्वा
दित्यर्थः। तथा च ज्ञानातीत्यादावाश्रयत्वेन वर्तमानत्वान्वयवारणार्थं विशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेनाश्रयत्वोपस्थापकाख्यातपदानिरूपितवृत्तितानजन्य

द्वयोधं प्रतिप्रकृततासंबंधेन ज्ञाधानु निरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थिते हेतुत्वे कल्पनेन रथोगच्छतीत्यादौ धात्वर्थवर्तमाना
 न्वपवारणार्थं विरोधतावच्छेदकतासंबंधेन व्यापारोपस्थापकाख्यातपद निरूपितवृत्तिज्ञानजन्यवर्तमानत्वप्रका
 र्त्तमानत्वप्रकारकशब्दो धं प्रत्याव्यातपद निरूपितवृत्तिज्ञानजन्यव्यापारोपस्थिते प्रकारतासंबंधेन हेतुत्वकल्पनेन च तत्राव्याहृतपद
 र्थेयत्वेवर्तमानत्वान्वयबोधासंभव इति भावः । ननु व्यतिरिक्तपक्षाख्यातपदज्ञानजन्यवर्तमानत्वप्रकारकशब्दो धं प्रति यत्नोपस्थि
 तेरपि विशेष्यतासंबंधेनातिरिक्तहेतुत्वकल्पना नुपपत्तिरिति चेत् एतादृशातिरिक्तकार्यकारणभावकल्पनापक्षे व्याख्यातपदस्य यत्न
 त्वविशिष्ट एव शक्तिरूपत्वनाशालधीयत्वात् । न चैवं कालः पाकजनकवर्तमानयत्नवात् वर्तमानव्यापारवत्त्वादित्यनुमानात्त्वचतीत्या
 होपाकजनकवर्तमानयत्नानुभवोपपत्तिरित्याशंकां निराकरोति नचेति यत्नविगमेपीति तथा च व्यभिचाराद्यापि ग्राह्यसंभवेन तथा
 विधानुमितिर्न संभवतीति भावः । ननु तथा विधवर्तमानयत्नविशिष्टकालिकविशेषणतासंबंधेन तादृशव्यापारस्य हेतुत्वमंगीकार्यम्
 अतो नोक्तानुपपत्तिरित्यत आह धर्मविशेषेति चेत्तादिव्यतिरिक्तताचेत्यर्थः ननु चेत्प्रस्तथा विधवर्तमानयत्नवान्धाविद्यव्यावृत्ता
 दित्यनुमात्रेव वर्तमानयत्नानुभवनिर्वाहो भविष्यतीत्यत आह तदधिकरणेति तथा विधयत्नव्यधिकरणकाष्ठादिव्यापारस्यापीत्यर्थः
 चैतथा विना भूतेति चेन्नन्यव्याप्येत्यर्थः इदं तु स्वस्वरूपकथनपरं न तु हेतुतावच्छेदककोटौ निविष्टतस्य निवेशप्रयोजनाभावादित्यर्थः
 जो ननादेरित्यादि न च सौंदर्यपरपर्यायशोभनत्वविशिष्टतथा विधव्यास्येव तथा विधवर्तमानयत्नानुमापकत्वमुपेयमिति वाच्यम्
 काष्ठारेरपि सौंदर्यसंभवे तथा विशिष्टहेतुसंभवे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् यद्यु तथा विधयत्नविशिष्टसमवायादेर्हेतुतावच्छेदकसं
 बंधत्वाभ्युपगमालव्यभिचारावकाश इति तदसत् तस्य संबधताया प्रमाणभावात् पचतीत्यादौ सर्वत्र तसंबंधघटितव्यापि ग्राह
 सत्त्वे प्रमाणभावाच्च । तत्राख्यातस्येति पचतीत्यादावव्याप्तस्य जनकयत्ने लक्षणया मंगीकार्यत्वात् इत्यर्थः तावदेनेति अनन्य
 धासिद्धनियतो ह्यवर्तित्वरूपजन्यत्वात्मकस्य व्यापारत्वस्याख्यातपदशक्यतावच्छेदककोटिप्रवेशेन गौरवात्तदपेक्षका
 र्यसामान्यजनकतावच्छेदकत्वेन सिद्धाव्याप्यत्वजातिरेव न कुर्यात्तावच्छेदककोटि निवेशनस्यावश्यकत्वमिति भावः ॥ ननु सर्वेति

रकृशाब्द
५१

ती ७ पा

रामः
६

स्या

दंसं भवति जन्यत्वस्योक्तस्त्वत्वे तदेव न तस्यातिरिक्ततां मंगीकारात् तथा चातिरिक्तजन्यत्वात्मकव्यापारत्वे स्यात्तपदशक्यतावच्छेदककोटि
 प्रविष्टत्वेन किंचिद्वाधकमुत्पश्यामः । साधकं च रथोगच्छतीत्यादौ लक्षणया प्रकल्पनमिति चेत्तावत् व्यापारत्वस्यातपदशक्यतावच्छेदकको
 टिप्रविष्टत्वेनानंतसंयोगविभागादिरूपजन्यसामान्ये प्राख्यातपदशक्यत्वकल्पने गौरवात् तदपेक्षयत्नमात्रेति चेत्तत्कल्पने लाघवा
 स्यात्तिसुदृढत्वात् यत्नस्यापि व्यापारतया न प्रतच्छक्तिकल्पनस्य व्यापारसामान्ये शक्तिकल्पनस्याप्यावश्यकत्वात् केचित्ताख्यात
 स्यसमावायमात्रशक्तिः समवायत्वं शक्यतावच्छेदकं न ज्ञातिरिक्तं मुख्यप्रयोगश्च रथोगच्छतीत्यादौ पचतीत्यादौ च जनकत्वे लक्षणया
 नु तदपि न संप्रकृतं अतस्तसमवायेतच्छक्तिकल्पने गौरवात् न च समावायस्यैकतयानगौरवावकाशो लाघवं चानंतयत्नशक्तिकल्प
 नापेक्षया सुदृढमेवेति वाच्यम् एकस्मिन्समवाये आख्यातशक्तिकल्पने केवलं चेत्प्रत्ययज्ञानवत्तादृशायां चैत्रोद्धरणं जानाति वनेत्रो
 जानातीति प्रयोगपक्षः भवत्यने प्रात्मत्वादिसमवायापेक्षया जानादिसमवायस्यैव लक्षणभावेनात्मत्वादिसमवायवृत्तिर्नैत्रात्म
 नितानाभावदशायामपि ज्ञानसमवायसत्त्वात् यदि ताख्यातपदाथे समवायाचयेत तदा त्मनिरूपितत्वविशिष्टस्वरूपस्य संब
 धत्वमंगीकार्यत्वात् तावच्छेदककोटिः संभाव्यते तथाप्यतिरिक्तसमवायत्वमाख्यातपदशक्यतावच्छेदकमुत्तविशेष्यतासंबंधेन तत्रात्रवि
 शेष्यकतानादिक्रमित्यत्र विनिगमात् नाविरहेण गौरवेदुर्द्धमेव तत्त्वशक्तिवादिमनेन यत्नत्वस्य जातिन यातदितरस्य यत्नसामान्य
 साधरणस्य गौरवेण शक्यतावच्छेदकस्यासंभवदुक्तिकतया लाघवस्य प्रत्यक्षलोप्यशक्यवाराणीयत्वमेवेति सुधीनिरन्यत्वं यत्नस्य
 कते यत्नविहायेति । अधवादिनि जनकयत्नशक्तिवादिनामपि जनकशक्तिकल्पनस्यावश्यकतया जनकशक्तिवादिन एतदति
 रिक्तशक्तिकल्पने लाघवोदित्यर्थः तथा चेति जनकमात्रशक्तिकल्पने चेत्यर्थः अचेतने पीत्यादि रथोगच्छतीत्यादौ गमनज
 नकनोदनाख्यसंयोगादेः रथादौ सत्त्वेनाख्यातस्य शक्येव तथा प्रयोगसंभवेन तत्राश्रयत्वादेर्लक्षणकल्पनापि नास्तीति भावः

ती

रामः

न

प्रपञ्चस्यपीति नवासाधारणजनकेशक्तिरीकरणीया अहस्यसाधारणकारणतयानतद्वतिपाकश्रुत्यपुन्येपचतीतिप्र
योगपक्षिरितिवाच्यं गौरवात् ननुपाकजनकादृष्टजनककृतेरपि पाकजनकतयायागदिगोचरकृतिकालेपिपचतीतिप्रयोगपक्षि
तिशंकोवात्यतिः पाकजनकादृष्टजनकतिमानाभावात् इति तस्यपाकारिजनकादृष्टजनकत्वेनपाकप्रयोजनकतयाभ्यासिद्धत्वेनवा
धादिनानुमानादिप्रमाणयानवतारादित्यर्थः अतएवेति तज्जनकोष्ठजनककृतेरतज्जनकत्वे
प्रमाणभावादेवेत्यर्थः सित्वादिरित्यादि हिरतिः सकर्तृकार्यत्वादिति श्वरानुमाने इत्यर्थः तज्जनकति हिरत्यादिजनकत्वेत्यर्थः
अधीरप्रसंगोपीति इत्यापाततः तत्रसकृत्कृत्वस्यादृष्टादृष्टकृतिजन्यत्वार्थकतयानुपपत्त्यभावादिति ननुकृतीष्टसाधनताया
विध्यर्थत्ववादिसौंदर्यमतेतज्जनकादृष्टजनककृतेरपितज्जनकत्वस्यवेदबोधितत्वेनदुरपद्रुपत्वात् अथमितिप्रसंगेदृष्टत्वात्प्रा
हभावेवेति तज्जनकादृष्टजनककृतेस्तज्जनकत्वेप्रमाणसद्भावेवेत्यर्थः तादृशकृतिवारणमयेति तादृशकृति कालेतथाविधप्र
योगवारणयेत्यर्थः त्वयापीति जनकमात्रेधात्वादिनापीत्यर्थः ननुजनकयत्ने प्राख्यातस्थशक्ति कल्पनेशक्यतावच्छेदकगौर
वात्तदपेक्ष्येनलयत्नत्वविशिष्टशक्तिकल्पनयेवोचितत्वात्तत्रैवाह यत्तमात्रमिति यत्तत्वाविशिष्टमात्रमित्यर्थः नवा
स्यातस्ययत्नमात्रवाचकत्वे प्राख्यातपदयत्नपरयोः पर्यायतापक्षिः तच्छ्रुतावच्छेदका वक्षिन्तशक्तत्वस्यतत्पर्यायताप
दार्थत्वादितिवाच्यं इष्टत्वात् ननुविषयित्वस्यधात्वर्थसंसर्गताभ्युपगमेपाकानुपधायकपाकगोरेवेत्यत्ववतिपुन्येपच
तीतिप्रयोगपक्षिरित्यतआह जनकत्वेवेतिप्रलोपधायकत्वेवेत्यर्थः प्रलोपधायकत्वेचतत्तद्वक्तित्वावच्छिन्नजनकत्वमिति
रिक्तत्वेत्यन्यदेतदितिभावः वेद्याकरसामतमाह कर्तृकर्मणीति लकारवाच्ये प्राख्यातवाच्य इतीति इत्यत्रेत्यर्थः समा
नाधिकरणानुरोधादिति नामाख्यातयोरेकधर्मबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यबोधस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः नन्वेता
दृशानुभवमात्राभावेइत्यतप्राहान्यथेति कर्त्राख्यातकर्मख्यातयोः कर्तृकर्मगौरवनिधायकत्वइत्यर्थः

रामः
७

वार्थ ५

नयोरिति तृतीयाद्वितीयो रित्यर्थः अनभिहिताधिकारीयत्वादिति कर्तृकर्मनिधायकाख्यातसमनिव्याहारेभिहितत्वा
दित्यर्थः यत्राख्यातेनकर्तृनाभिधीयतेतत्रतृतीया यत्राख्यातेनकर्मनाभिधीयतेतत्रद्वितीयाभियुक्तसंभनेतिभावः नन्वाख्या
तस्यकृत्वनिधायकत्वानभिधीयकत्वेवद्वितीयातृतीयायोर्नियामकस्तथाचव्यर्थमाख्यातस्यकर्त्राभिधायकत्वमित्यतआ
हकृत्वनिधानस्येति अविशेषित्वादितिकर्मख्यातसाधारणत्वादित्यर्थः तथाचनेयाधिकृतयेकर्मख्यातस्थापिकृतिवाचकतयात्रतृती त
तिभावः यानस्यादित्यर्थः नचनेयाधिकृतयेकर्मख्यातस्यकर्मकृतयावयमेतदितिवाच्यम् प्राचीननेयाधिकृतयेएवेतदभिधानात्स्फुटीभावि
यतिचेदमुपरिष्ठादिति शङ्के कर्तृकर्मत्यादिनियमः द्वितीयातृतीयायोस्तदभावयोश्चनियमइत्यर्थः यत्रधातृत्वरूपत्ययेनकर्तृगतसं
ख्यानिधीयतेतत्रकर्तृरितृतीयायत्रकर्तृगतसंख्यानाभिधीयतेतत्रकर्तृतीया एवंयत्रधातृत्वरूपत्ययेनकर्मगतसंख्यानिधीयतेत
त्रकर्मणीद्वितीयाभावः तेनयत्रकर्मगतसंख्यानाभिधीयतेतत्रकर्मणीद्वितीयेतिभावः चेत्त्रेणदृष्टोपपत्त्यादाविति ननुसुपः संख्या
निधायकत्वेचेत्त्रेरूपवानित्यदाहरणं त्यक्त्वाचेत्त्रेणदृष्टोपपत्त्यादाविति ननुसुपः संख्या निधायकत्वेनेति
नवमस्तीतिन्यायेनचेत्त्रेरूपवानित्यादौगच्छतीति त्रिसामान्यादित्यतिङ् ईसर्वत्रसंख्याबोधसंभवेनसुपः संख्या निधायकत्वेनेति
शंका निराकरणसंभवेनसुपः संख्या निधायकत्वेनत्रियतयाविधवाक्यपर्यंतानुधावनस्यान्येत्यादिति दृष्टशक्तेः सुपस्वेति अवश्यसं
ख्याकृत्प्रशक्तेः सुप्यादित्यर्थः नतदभिधायकत्वमितिनसंख्या निधायकत्वमित्यर्थः तथाचदेवदत्तगच्छतीत्यादावपितिङ् संख्या निधाय
कत्वेनतृतीयास्यादितिभावः तादृशसुपमिति द्वित्यादिसंख्याबोधकंसुप्यादित्यर्थः द्वित्यादिप्रत्ययादिति तथाचतत्रद्वित्वबोधाना
यातुपपत्त्यातिङ्पिसंख्यावाचकत्वमित्यर्थः यत्तुचेत्त्रेनेत्रगच्छतइत्यादौमेत्रपदोत्तरसुबिभक्ते द्वित्यादिलाक्षणीकृतयाद्वि
त्वादिवोधसंभवेतिङ् संख्या निधायकत्वं निरुक्तिरिति तदप्रत्ययं विनगमनाविरहेणतत्रचेत्त्रपदोत्तरसुबिभक्तेरपिद्वि

नरि ७

त

त्वबोधस्यावश्यकत्वे चैत्रद्वयमेव च गच्छतीत्यापत्तेर्द्वौ रत्वात् तत्रैकवचनोपस्थिते कत्वाचित् चैत्रादौ च इति ह्यपस्थाप्य द्वित्वा
 देरन्वय इति तु नाशं कृती च तत्रैकत्वस्याविवक्षितत्वादिति ननु तथाप्युपपत्तिरिति युक्त्यातिशयोक्त्या निधायकत्वमस्त्वैकत्वाभिधा
 यकत्वेन तस्य निरर्थक्यमित्याशं कामपाकसु माह ननु वादेकवचनत्वादेनैवेति तथाचैकवचनत्वविशिष्टसु प्रत्येकत्वशक्ततावच्छे
 दकत्वकल्पने गौरवात्तदपहोयैकवचनत्व एव शक्ततावच्छेदकत्वकल्पने मुचितं एकवचनत्वाच्चान्युक्तेरेकवचनत्वेन परिभाषितत्वं न
 च विचारिसाधारणमिति विवादेरप्येकत्वबोधकत्वमशक्तमिति भावः केचित्तु पचतीत्यादावाख्यातपदाच्चरण्याशक्त्या वाक्यमुच्यते
 धोपितत्र नियमैकत्वबोधस्थानुभवसिद्धत्वाच्चैकत्वबोधकत्वमावश्यकं न चाख्यातस्मै वैकल्यविशिष्टकृत्तरिलक्षणेति वाच्यं नि
 यमत्तु यतीयमाने व्यर्थे लक्षणकल्पने यत्ने व्याख्यातशक्तिकल्पनस्थानि युक्तिकत्वं लक्षणैव तत्र यत्नबोधसंभवादि माहः कर्तृक
 र्मसंख्याभिधानानभिधानाभ्यामित्याभ्यासस्तीत्यंतशंकाग्रंथोपरिवेयाकरणः समाधत्तेत्युक्त्यादि तथाच सुविभक्तिविनाशक्य
 त्वस्य व्यावस्थानासंभवात्कृत्योत्तरसु परस्मै संख्याबोधसंभवे हतः संख्याबोधकत्वात् ननु युक्तं न च विनिगमनाविरह इति वाच्यं एक
 वचनत्वेन सुपस्तत्र शक्तेरन्वयचक्षुत्वात् एवंच चैत्रो गमंग नवानित्योदोगमिधात्तरकृत्यत्यस्य संख्यानिधायकत्वेन तृतीयाप
 त्तेर्ब्रह्मणो व्यशक्यवारणत्वादिनिभावः ननु यत्राख्यातेन कर्तृगतसंख्याभिधीयते तत्र प्रथमायत्र च तेन कर्तृगतसंख्यानिधायते
 तत्र तृतीयादि नियमो वाच्यः कृत्यत्यस्य स्थले चैकत्रीदेरभिधानानभिधानाभ्यां तथा च तत्र न कोपि दोष इत्यत आह किंचेति न नियम
 इति कर्त्रीत्यातेन कर्तृगतसंख्येवाभिधीयते न तु कर्मगतसंख्या एवं कर्मस्थानेन कर्मगतसंख्येवाभिधीयते न तु कर्तृगतसंख्येति नि
 नियमात्ताभ इत्यर्थः ननु तादृशनीयमालाभे काक्षति रित्यत आह पदार्थतावच्छेकावच्छिन्नस्येति एकत्वत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः प्रकीर्णा
 दिवशात् एकत्वत्वावच्छेदकत्वात् ननु रूपितशक्तिवशादित्यर्थः तथाच चैत्रो गमंग छतीत्यत्राख्यातेन कर्मगतसंख्याबोधने बाधकाभावे

रामः
८

क

नतत्रापि कर्मणि प्रथमा स्यात् एवं चैत्रेणोदनः पचत इत्यत्राख्यात्यातेन कर्तृगतसंख्याबोधने बाधकाभावेन तत्राधिकर्तृरिति प्रथमा
 पत्तेरिति भावः ननु कर्त्रैकवचनत्वावच्छिन्नस्य कर्त्रैकत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं एवं कर्मैकवचनत्वावच्छिन्नस्य कर्मैकत्वत्वं शक्यतावच्छेद
 कं वाच्यम् तथाच शक्यतावच्छेदकशक्ततावच्छेदमेदान्न सर्वत्र कर्मसाधारणैकत्वबोध इत्यत आह कर्त्रैकत्वत्वादिना निधानेति कर्त्रैक
 त्वत्वादिना कर्त्रैकत्वादौ कर्त्रैकवचनत्वावच्छिन्नादेः शक्तिकल्पने त्वित्यर्थः आदिना कर्मैकत्वत्वादिपरिग्रहः प्रविधेयत्वं शक्यतावच्छेदक
 कोटिप्रविष्टत्वं इदमुपलक्षणं कर्त्रीदिपदस्यापि शक्ततावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वमित्यपि बोध्यं न च तेन किमायातमित्यत आह शक्तावि
 त्यादि शक्तावित्यस्य गौरवमित्यनेन नान्वयः तथाच कर्त्रीदि धृतिधर्मविशिष्टशक्तिकल्पनेन तद्वृद्धिधर्मशक्त्यतावच्छेदकत्वकल्प
 नेन कर्त्रीदिपदधृतिधर्मस्य शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनेन च महोदयैवाधिकनयेवं वाकराणामतेन एकत्वत्वादिना शक्यतावच्छेदकवच
 नत्वादिना च शक्ततेनिलाधमनिस्पृष्टमिति भावः वैयर्थ्याकराणामतमुपसंहरति तस्मादिति तद्व्येष्टावेति तिस्रादिनावेत्यर्थः न चैवं सति
 वैयर्थ्याकराणामते कथं न कर्त्रीद्याख्यातस्थले कर्मोदो संख्यान्य इत्यत आहैकपदेति कर्त्रीदिसंख्येयोरैकप्राख्यातपदोपस्थाप्यत्वादित्यर्थः
 वाच्यमिति कर्त्रीद्यातादिस्थले संख्यायाः कर्त्रीदिषु प्रत्येकत्वमित्यर्थः तथाचैकपदोपस्थाप्यानामर्थानामसति बाधकैकत्राप
 रान्वय इति नियमेनैकत्वादिप्रकारतानिरूपितकर्तृनिष्ठविशेष्यतासंबंधनकर्त्रीख्यातपदज्ञानजन्यशास्त्रबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिकर्त्रीख्या
 तपदजन्यकर्तृपत्तिर्विषयतासंबंधनहेतुत्वस्य एवमेकत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितकर्तृनिष्ठविशेष्यतासंबंधनकर्त्रीख्यातपदज्ञा
 नजन्यशास्त्रबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिकर्त्रीख्यातपदज्ञानजन्यकर्तृपत्तिर्विषयतासंबंधनहेतुत्वस्य च त्वत्पनीयतया न कर्त्रीख्यातस्थले
 कर्मोदो संख्यान्य इति भावः ननु कर्मसंख्याख्यातत्वेन कर्मणि चात्मने पदत्वेन शक्तिकल्पने चैत्रः पश्यते तदुल्लङ्घ्यादिप्रयोगपत्तिः तत्राख्यात
 स्यात्ख्यातत्वेन कर्तृशक्ततावच्छेदकपत्तिरिति संभवेनात्मने पदत्वेन च तस्य कर्मशक्ततावच्छेदकपत्तिरिति संभवेन तयोस्तत्र चैत्रतद
 लादावनेदसंबंधनान्यबोधबाधकाभावादित्यत आह कर्तृकर्मत्वादि एकत्वानुत्पन्नमिति एकस्मिन्काले एकस्याकृष्णमित्यर्थः तथाचै

यमेव द्वितीयांतपदजन्योपस्थिति विषयीभूतार्थस्थशब्दबोधे कर्मत्वविशेषणतया इतराविशेषणत्वविरहादेव तत्र भावनायाः प्रत्ययबोधाय
 त्रिवारणसंभवात् शून्यभावानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन प्राक्त्यपदजन्यशब्दबुद्धिवाचिन्तप्रतिप्रयत्नांतपदजन्योप
 स्थिते विशेष्यतासंबंधेने हेतुत्वं कल्पते न तु तत्र कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वमपि निवेश्यते तस्य निर्वचनाशक्यत्वात् न प्रकृतशब्दबोधे इतरावि
 शेषणत्वमेव तत्र प्रकृतत्वं प्रथमांततत्पदजन्यत्वमिति वाच्यं चंद्रवमुखचंद्रोराजतेत्यादिवाक्यद्वयजन्यसमूहात्वं वनबोधे चंद्रभावना
 चयानुपपत्तेः न च प्रथमांतपदजन्यशब्दबोधे विशेष्यताभावबलसंनिताविधिशब्दबोधे इतराविशेषणत्वमेव तदिति वाच्यम् ।
 तथासत्येतादृशधर्मस्योपदर्शितकारणतावच्छेदककोटो निवेशपरस्परविशेषणविशेष्यभावे विनिगुननाविरहेण कार्यकारणभावेका
 हुत्वं स्यदुप्यरिहृत्वात् तथाविधान्यबुद्धिप्रतिस्वीयविशेष्यत्वाभावविशिष्टप्रकारतासंबंधनशब्दबोधे स्वकार्यकाले दृष्टितया
 प्रतिबंधकत्वकल्पनमुचितं तादृशप्रतिबंधकाभावादिकारणत्व कल्पिकाव्युत्पत्तिः कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वादिगुणैर्न दर्शिता तादृशव्युत्प
 तौ तथा विशेषणानुपादाने तादृशप्रतिबंधकाभावस्य हेतुत्वाप्राप्त्या चंद्रवमुखमस्तीत्यादौ चंद्रादिपदार्थभावनायाः प्रत्यय
 प्रसंगइति तदुपादानमित्यपि परस्मै उपदर्शितप्रतिबंधकाभावस्य हेतुत्वे पदजन्यपदार्थोपस्थितिकारणतावच्छेदकको
 टोपदंशे प्रथमांतत्वविशेषणोपादानस्य व्यर्थतया तत्र तदुपादानसंपादकतया विधिविशेषणस्य व्युत्पत्तौ निवेशे प्रयोज
 नाभावादिति चेत्तमेव तत्र तदनिवेशो द्वितीयाविभक्त्यंताद्यनेकपदेषु तथाविधोपस्थितिनिष्ठकारणतावच्छेदकत्व
 कल्पने गौरवात् प्रसमन्ते प्रथमांतपद एव तत्कल्पनमिति त्नाद्यवस्थेवोपदर्शितकारणतावच्छेदककोटोपदंशे प्र
 थमांतत्वनिवेशे संपादकतयोपदर्शितव्युत्पत्तावपि तादृशविशेषणस्यावश्यकत्वात् अन्यथा तदनुसारेणोपदर्शित
 विशेषणघटितकार्यकारणभावकल्पनायाः प्रयोगादिति ननु भावनाया इत्यादिगुणस्योपदर्शितरीत्या व्युत्पत्ति

राम
१०

निबन्ध ३३

घटित

करणी

परत्वे तथैवेत्यादिगुणस्य कोटि इति चेन्न भवेदिति चेत् तादृशव्युत्पत्तिनुसारेण तदुपेणैवेत्यर्थः तथाच प्रतिबंधकाभावहेतादृशपदजन्योपस्थितिर्
 तादृशनिवेति नुनिर्गलितार्थः सांकोटीत्यात् । कार्यकारणभावस्थोकांक्षाविषयत्वात् कल्पनीयत्वादिति यावत् तथाचोक्तव्युत्पत्त्यनुसारेणोप
 रितिकार्यकारणभावकल्पयित्वा भावनायाः प्रत्ययानुपादनीयइति भावः उपदर्शितव्युत्पत्तौ किं ज्ञानमिति तु तांशं कनीयं तत्रानुभवस्य वश
 र्गमित्वात् अन्यथा व्युत्पत्तिभावस्येवोच्छेदापत्तेरिति हतं पञ्चितेन तत्रैवेति भावनाविशेष्यकक्षेत्रिकर्मणिचेत्यर्थः ननु भावनाविशेष्यसंख्यान्व
 यस्वीकारे चेत्रणसुप्यतइत्यादौ संख्यानन्वयापत्तिस्तत्र भावनाविशेष्यविरहादतस्तत्रेष्टापत्तिमाह चेत्रणसुप्यतइत्यादिना प्रयमांतपद
 भावादित्यस्य भावनाविशेष्यविरहादित्याद्यगिमननेन सहान्वयः ननु चेत्रणसुप्यतइत्यादौ धात्वर्थ एव भावनाविशेष्यत्वेनात्वेतत्तथाच त
 त्रैव संख्यान्वयसंभवे किमर्थमुपदर्शितस्त्वसंख्याद्यनन्वय इष्टापत्तिरित्यतः प्राह धात्वर्थस्येति व्युत्पत्तावा दिति तथाच भावनाविशेष्य
 एत्वेनैव धात्वर्थान्वयइति व्युत्पत्तिवत्सिद्धस्य चेत्रः स्वपतीत्यादौ स्वापादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन तथाविधवाक्यजन्यश
 ब्दबुद्धिवाचिन्तप्रतिप्राख्यातपदजन्यभावनोपस्थिते विशेष्यतासंबंधेने हेतुत्वस्य कल्पनात् चेत्रणसुप्यतइत्यादौ स्वापादेर्भावनायावि
 शेष्यत्वेनान्वयेकाधकत्वमिति भावः ननु भावणाविशेषणत्वेनैव धात्वर्थान्वयइति व्युत्पत्तेर्भावाख्यातस्त्वसंकोचः कल्पनीयः भावाख्या
 तस्त्वले च धात्वर्थस्यैव भावनाविशेष्यत्वेनान्वयइति व्युत्पत्त्यंतरमंगीकृत्य कार्यकारणभावांतरकल्पयित्वा उपदर्शितस्त्वधात्वर्थविशे
 ष्यभावनाप्रकारकवाध्यागीकारेऽस्ति विरहइत्यतः प्राह भावनायावाधित्वाच्चेति चेत्रणसुप्यतइत्यादौ प्राख्यातायाः श्रयत्वरूपाया भाव
 नायाः स्वापे बोधेन तत्रान्वयासंभवादित्यर्थः ननु निरूपकत्वसंबंधेनैव तत्र तस्याः प्रत्ययः संभवतीति चेत् तथासति चेत्रणसुप्यतेन
 मेत्रेणोत्पादो न नार्थानन्वयापत्तेः ननु तत्र निरूपकत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाश्रयत्वाभावस्य स्वापे प्रत्ययसंभवात् तत्र न
 भाधीन्ययानुपपत्तिरिति वाच्यं इत्यनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतयानिरूपकतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
 काश्रयत्वाभावस्यालीकृतयाः संभवेनोपदर्शितापत्तेर्दुर्वारत्वात् चेत्रणसुप्यतइत्यादौ एककालीनत्वादिसंबंधेन स्वापे प्राश्रय

योपस्थितिर्

मचतीति वाक्यधरितशब्दसामग्रीदशायां घटवद्भूतलमिति प्रत्यक्षवारं समासतया विधानेन विधप्रत्यक्षे प्रत्यक्षकप्रतिबंध
कले गौरवाद्भूतसामग्रीविशिष्टाऽप्रत्यक्षे सामासिकप्रतिबंधिके निरीत्ये त्वर्थः = ९

त

आख्यातस्य कर्त्रोदिशब्दिकल्पनेनेवाधिक्यमपेक्ष्यलाघवसंभवात्तथैवोचितं तत्राहि तन्मतेवर्तते प्रकारकज्ञानाभावलो
विकप्रत्यक्षत्वावहितं प्रत्याख्यातपदनिस्सृपितशब्दज्ञानादिघटितशब्दबोधसामग्याः प्रतिबंधकत्वाकल्पने पितयावि
धशब्दसामग्रीकालेकत्वे प्रकारकज्ञानाभावसत्वेन विधयासत्वेन तत्राविधलोविकप्रत्यक्षानुत्पादसंभवे तथाविधप्र
तिबंधप्रतिबंधकभावकल्पनाभावप्रत्यक्षलाघवमतिस्फुटमेव नैयायिकमतेन तु तथाविधशब्दबोधसामग्रीकाले तादृ
शज्ञानाभावस्य विषयसत्वेन विना तथाविधप्रतिबंधप्रतिबंधकभावकल्पनं तथाविधप्रत्यक्षवारं प्रमाणशक्यमिति तत्कल्पने
महद्गौरवमिति नववैयाकरणमते कतिप्रकारकज्ञानाभावप्रत्यक्षप्रतिन तथाविधशब्दबोधसामग्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनाय
त्यक्तत्वे नैयायिकमतेमपेक्ष्यलाघवावकाशः नैयायिकमते तथाविधकल्पनायाऽभावादिनिवाच्यं वेद्याकरणमते कल्प
रूपस्थितिकाले कतिप्रकारकज्ञानसत्त्वस्यावश्यकतया तथाविधशब्दबोधसामग्रीकाले विधयासत्वेन कतिप्रकारकज्ञाना
भावप्रत्यक्षवारं संभवेन तथाविधप्रतिबंधप्रतिबंधकभावकल्पनोपदर्शितलाघवस्याक्षतात्वात् यद्विचिंतनीना
स्तु खलरीत्या ह्येन निर्वाहेन तत्र तथाविधप्रतिबंधकाभावहेतुत्वं नाधिक्यमिति मन्यते तथापि तादृशप्रतिबंधकाभावे प्र
त्यक्षहेतुत्वसंबंधे गौरवं नैयायिकानामित्याहुः तदपि न विचारसहं गुरुशरीरपाकानुकूलकृत्याश्रययोग्यताज्ञानत
याविधकृत्याश्रयभेदज्ञानाभावत्वात्मकबाधाभावत्वादिसंश्लेषगुरुधर्मावच्छिन्नादिघटितशब्दबोधसामग्याना
वेऽन्येषां पटादिप्रत्यक्षकारणत्वसंबंधकल्पने वैद्याकरणमतएव गौरवसंभवादित्यास्तां विस्तरः कथमिति केन
संबंधेन भावनायाविशेष्यइत्यर्थः सिद्धांतीशंकते विषयनयेति अन्यथास्य वक्ष्यपदार्थैर्निदेशो भावनायाविशेष्ये
तथाचैवेनेण पच्यते तंडुलइत्यादौ तंडुलो विषयता संबंधेन भावनायाविशेष्यइत्यर्थः सविषयव्यापारइति

रामः
१२

विषयतासं २

सविषयव्यापारानभिधानस्तत्त्वइत्यर्थः रथेन गम्यते गमइत्यादौ नोदनारूपसंयोगस्तु पद्यापारस्य व्यापारार्थतया तस्य
च निर्विषयतां ध्वेन गमादावन्वया संभवेनोपदर्शितरीतिरत्यंता संभवदुक्कितेति भावः मे निष्पन्नभावनेति मे
निष्पन्नापाकानुकूलभावना न द्विष्यस्तंडुलइत्यर्थः तंडुले तथाविधभावनाविशेष्यविषयत्वं तूपादानत्वारव्यग्राह
मित्यवधार्य कर्माख्यातस्तत्त्वप्रकारैर्कर्माविशेष्यबोधस्थानुभवसिद्धत्वेत्वाह मे निष्पन्नेति प्रतीयतइति तादृ
शवाक्यजन्यशब्दबोधेति शेषः साक्षात्परं पर्यावेति प्रत्यक्षोपदर्शितबोधद्वयोर्विकल्पनिरोधनतया वैकल्पिकोपा
दानमिति ध्येयं रथेन गम्यते गमइत्यादौ गमभावनायाऽप्रत्यक्षप्रकारमाह रथेन गम्यतइत्यादिना तथाच कर्माख्यात
स्तत्त्वभावनायाधात्वर्थेन च कचिद्विषयतया कुत्रचिद्विषयतया कर्मणि तु परंपरयेवेति भावः प्राचीनमतं दूषयितुं न बी
नमतं दर्शयति नव्यास्त्विति ननु कर्माख्यातस्तत्त्वे प्राधेयत्वस्य तृतीयाथत्वेन कर्माख्यातस्तत्त्वे यत्र भावनाविशेष्य
त्वेनान्वेति कर्माख्यातस्तत्त्वे स एव भावनायाविशेष्यत्वेनान्वेतीत्यनुप्रवलोपापत्तिः एवतादृशवाक्येन तथाविधबो
धजनने प्राधेयत्वे तृतीयापदनिस्सृपितशब्दज्ञानस्य सहकारित्वकल्पने गौरवं चेत् आह संख्यामात्रं चेति मात्रपदे
नाधेयत्वव्यवच्छेदः संबधश्चैत्रभावनयोः संबधइत्यर्थः नाप्याथेति तथाविधवाक्यानुपूर्वीबलात् शब्दबोधे भासतइ
त्यर्थः तथाच तथाविधश्चेदनुभवस्तदा संख्यामात्रं तृतीयाथे प्राधेयत्वं तु संबंधमर्थादया भासतइति भावः तथेति
वाक्याथेइत्यर्थः तदपि नित्यमपीत्यर्थः तथेति वाक्यार्थसंबधइत्यर्थः भासमानत्वादिति तथाच नामार्थात्त्वर्थयोर्भेदव्यवबो
धानभ्युपगमेन कर्माख्यातस्तत्त्वे प्रत्यक्षप्रकारबोधानुभवापलापिनतत्र प्रत्यक्षसंबधविधया भासतइति भावः विधानव
त्त्वसाक्षात्तादिति न च तासंबधेन क्रियाविष्टयत्वं तस्य धातुतोऽभावादित्यर्थः एवमविशेष्यताविशेष्यभावेत्यादि

विशेष्यता

न

लविशेष्यकक्रियाविशेषणकबोधस्थधातुतोऽशक्यत्वादित्यर्थः एतावताशचीनमनंदुप्रयित्वानवीनः स्वमतमुपसंहरति
 तस्मादिनि ~~इत्येति~~ फलस्यात्मनेपदाद्येतेचेत्यर्थः ननु न्यतइति तथाचकमीख्यातस्त्वलेकलविशेष्यकजन्यतासंसर्गक
 क्रियाविशेषणकबोधोऽनुभवसिद्धः सचानुपपन्नइतिभावः भावनाविषयस्यचेति भावनायाविषयस्यचेत्यर्थः ~~अतः~~ नये
 जन्यतासंबंधेनइत्येऽन्ये ~~अत्र~~ प्रकृतं प्रकृतं कर्माख्यातस्त्वलेकलइत्यर्थः तथाचनत्राख्याताधीतरेवर्तमानत्वादोधात्वर्थ
 स्यान्नापत्तिवारणार्थं धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रत्याख्यातपदजन्यकल
 पक्षिने विषयतासंबंधेनहेतुत्वस्यकल्पनान्तधात्वर्थविशेषणत्वेननिर्दिष्टकृतेरन्यदितिभावः ~~कल्पन~~ निधायकैति कल्पन
 निधायोभावकर्मविहितत्वस्यस्तद्योगे भावनाकल्पशक्तेस्तृतीयास्तुपदत्यर्थः ~~कल्पन~~ त्वादिति चेत्त्रेणगतमित्यादि
 भावादिविहितकृत्यत्यस्यस्त्वलेकप्रत्वादित्यर्थः तथाविधकृत्यत्यस्यस्त्वलेसुबर्थकृतिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्य
 तासंबंधेनशाब्दप्रतिधातुपदन्योपस्थितेविशेष्यतासंबंधेनहेतुत्वस्यकल्पत्वात्सुबर्थकृतिप्रकारकक्रियाविशेष्यबोधेना
 धकाभावइतिभावः नन्वाख्यातस्यकृतिर्मत्वाभिधायकत्वेचेत्त्रेणपुच्यतेतंडुलस्तंडुलंपच्यतेचेत्त्रदुत्यादिप्रयोगपत्रि
 इत्यतआह कर्मवदिनिवेष्ट्याकरणमनेयथाकमीख्यातत्वेकलशक्तोवच्छेदकमीख्यातत्वेकर्मशक्ततावच्छेदकं
 यातेय्यायिकर्ममनेपि कमीख्यातत्वेकनिशक्ततावच्छेदकं एवंकमीख्यातत्वेकर्मत्वशक्ततावच्छेदकमित्युपदर्शितस्त्वले
 कनिर्मत्वयोर्विधाभावानोपदर्शितप्रयोगपत्रिरितिभावः ननु कनिर्मत्वयोः शक्ततावच्छेदकमीख्यातकमीख्यातत्वे
 उच्येतेनत्वाख्यातत्वमित्यत्रोपष्टंभकान्तरमाह नचेति तथासनिपच्यतेतंडुलोमैत्रदुत्यादिप्रयोगपत्रिरपिदुवारेतिभा
 वः केचित्तु प्राख्यातत्वमेवकृतिशक्ततावच्छेदकलाघयोत्तनचेवमुक्तप्रयोगपत्रिः कृतिविशेष्यकारख्यातपदनि
 रूपितशक्तितानेनकृतिशाब्दबोधेजननीयेचेत्त्रस्तंडुलंपच्यतीत्यानुपूर्वीज्ञानस्यसहकारित्वकल्पनात् एवकर्म

रामः

लविशेष्यकाख्यातपदनिरूपितशक्तितानेनकर्मत्वबोधेजैननीयेचेत्त्रेणपच्यतेतंडुलइत्याद्यनुपूर्वीज्ञानस्यसहकारित्वकल्पनाच्चो
 पदर्शितापत्तेरभावादिति एवमन्यत्राप्यापत्तिशंकापेकोप्यानुपूर्वीज्ञानसहकारित्वस्तुसलिलधाराधोरणीनिरपनीयैतिप्राहः
 ननु कमीख्यातस्यचेत्तत्त्वपरनामकभावनायत्वंनहि कुतो भावनाचयिनिसंख्यान्वयनियमः चेत्त्रेणपच्यते तंडुलइत्यादौ नो
 वनाचयिनितंडुलेसंख्यान्वयेनव्यभिचारादित्यतआह नितु पस्थापितायाइति तथाचसंख्यायाः प्रथमांतोपस्थाप्यएवाचयि
 यमोननुभावनोचयिनितस्यान्वयनियमइतिभावः ननु प्राख्यातोपस्थाप्याचयिनेवसंख्यायाः प्रथमनियमः किंतायुपेत
 स्तथासत्यपि कमीख्यातस्त्वलेऽनुपपत्यभावइतिचेन्न तथाचनियमांगीकारेनश्यतीत्यादौवर्तमानत्वादिविशिष्टेनाशादावपिसं
 ख्यान्वयप्रसंगादिनि कर्मविहितारख्यातशक्तिमुपपाद्यकर्मविहितकृत्यत्ययशक्तिमुपपादयति चेत्त्रेणेत्यादि
 अपसार्यतामित्यतस्यकर्मलाघ्याच्चेदत्यनेनान्वयः कर्मादिविहितकृतः कर्माद्यवाचकत्वेचेत्त्रेणेत्यादौसमानलि
 गत्वानुपपत्तेः समानलिंगकृत्वलेऽनेदान्वयबोधस्थानुभवसिद्धतयातस्यानिवोहादिनिभावः ननु तादृशानुभवेमाना
 भावइत्यतआह नोक्तान्प्यतीत्यादि अत्रचकृत्यत्यस्यकर्माद्यवाचकत्वेभोजनानुकूलकृतिहृत्पतीत्याद्यन्वयबोधस्था
 त् सचविशेषदर्शिनानुपपन्नइतिविशेषदर्शिनतादृशवाक्यादोजनानुकूलकृतिमांस्तृतीयाद्यन्वयबोधोपपत्यर्थक
 तः त्रीदिविहितः कर्मकर्मादिवाचकत्वमावश्यकमितिभावः सामानाधिकरण्यादीति प्रमेदान्वयबोधादीत्यर्थः प्रादिना नोक्तान्
 प्यतीत्यादौभोजनानुकूलकृतिमांस्तृतीयाद्यन्वयबोधपरिग्रहः ननु कृत्यत्वस्यस्यकर्मादिवाचकत्वेगतेत्यादौधात्वर्थो
 न्वयानुपपत्तिः कर्मादेः कृत्याश्रयादिरूपतयाकृत्यादेः पदार्थकदेशत्वेनतत्रानुकूलत्वादिसंधेनधात्वर्थगमानान्वयासंबन्ध
 दित्यत्राह त्वेवमन्यत्रेत्यादि ननुपदस्यजन्यपुरुषपुत्रवाचकतयाजन्यत्वस्यपदार्थकदेशत्वेपितत्रेवचेत्त्रस्यनियमइति
 र्थस्यचेत्त्रसंबन्धित्वस्यान्वयः जन्यपुरुषजन्यपुरुषस्त्वनपुपदार्थचेत्त्रसंबन्धित्वस्यान्वयेचेत्त्रेपिचेत्त्रस्यनपेतिप्रयोगप्रसं

रामः

गात्र तथा च तत्र यथापदार्थैर्कदेशेऽन्यस्तथा चेन्नो गतयेत्यादौ पदार्थैर्कदेशेऽन्यबोधांगीकारेपि क्षान्तिविरह इति भावः ननु ज
 न्यपुरुषजन्यपुरुषत्वस्य न प्रपदशक्यतावच्छेदक इत्येवमेव तस्य सम्यक् । तथा च चेन्नस्य न प्रत्यादौ चेन्न संबधित्वस्य जगन्मत्त्व
 यः जन्यत्वस्य पुरुषे च यः पुरुषस्य जन्यत्वेऽन्यः जन्यत्वस्य पुनः पुरुषेऽन्य इत्येवंगीत्या चेन्न संबधित्वस्य जगन्मत्त्वस्य न प्रपद
 यजन्यताश्रयः पुरुष इत्यन्यबोधस्य विनेकदेशान्वयमुपपत्त्या उपदर्शित इति भावः संभवदुत्तर इति स्मृत्वांतरं तमाह मित्राद
 न्य इत्यादि श्रयभावः अन्यपदस्य भेद एव शक्यतावच्छेदकः ननु नेदाश्रयत्वं तथा गौर वा तत्पदात्तत्वात्तद्वैधानुनुराच एव
 नान्यपदस्यापि खंडशालिकल्पनं निरस्तं तथा च मे श्रद न्य इत्यादौ पंचम्यर्थप्रतियोगित्वस्यान्यपदार्थैर्कदेशे न देनान्वये क
 विनेकदेशान्वयस्वीकारमनुपपन्नः एवं घटात्पुष्पगिः इत्यादौ पदार्थैर्कदेशे पृथक्त्वे पंचम्यर्थवधित्वस्यान्यपदार्थैर्कदेशे न देनान्वये क
 तथैव घटादय इत्यादौ नो विरोधिगुणवतिनक्षराण्यापदार्थैर्कदेशे गुणे पंचम्यर्थान्वयेन घटावधिकपरत्वविरोधिगु
 णवानित्यन्यबोधोपि तथा चेत्तेष्विदं कृत्यत्यस्य स्तलेप्येकदेशान्वस्वीकारे वाच्यता भाव इति ननु गौर्नित्यापश्चुरव
 रुरित्यादौ गोत्वपशुत्वादौ नित्यत्वपशुत्वेन तत्त्वयोरन्यबोधोपपत्त्या किंचित्पदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष
 तासंबधेन शास्त्रबुद्धिप्रतिनुरन्यविशेषतासंबधेन पदजन्यपदार्थोपस्थिते हेतुत्वस्यावश्यकता चेन्न स्य न प्रत्यादौ पदार्थै
 र्कदेशे जन्यत्वे कथंचेन्न संबधित्वस्यान्य इत्याशंका यामाह तथैवेति कार्यतावच्छेदकसंबधिविशेष्यतायां न प्रपदार्थानि
 रिक्तवृत्तित्वनिवेशेनेत्यर्थः साक्षात्त्वादिति शास्त्रबोधपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावस्य कल्पनीयत्वादित्यर्थः तथा
 चाप्यथानुपपत्त्यागुरपितथैव कार्यकारणभावः स्वीक्रियत इति भावः ननु चेन्न स्य न प्रत्यादौ स्वजन्यताश्रयपुरुषजन्यत्व
 रूपसंबध एव वक्ष्यर्थः तस्यैव न प्रपदार्थोदौ जन्यपुरुषजन्यपुरुषेऽन्यो ननु पदार्थैर्कदेशे जन्यत्वे चेन्न निरूपितत्वत्

नोत्वपशु
कादौ ५

पदार्थसंबधान्वयः तथा सत्यपदर्शितकार्यकारणभावेन प्रपदार्थोपस्थितिरिक्तवृत्तित्वस्य विशेष्यतायां निवेशे गौरवात्
 तथा च नोक्तवृत्तानामवकाश इत्यत आह अस्त्येति इत्यादि घटे त एवेति स्वानुकूलकृतिमत्त्वादिरूपपरंपरासंबध एव
 त्यर्थः कर्मादिना सममन्य इति कृत्यत्ययार्थकर्त्रादौ धात्वर्थगमनादिप्रकारबोधे प्रकारतावच्छेदकसंबध इत्यर्थः तथा च
 यथान प्रपदार्थोपदर्शितपरंपरासंबधरूपवद्यर्थस्यैवान्वयः स्वीक्रियते यथावा चेन्न न्य इत्यादौ स्वाश्रयभेदवत्सं
 बधेन देने विशिष्टे चेन्न प्रतियोगित्वस्यान्ययोनत्वे कदेशान्वयोपितथागतेत्यादावपि कर्त्रादिरूपकृत्यत्ययार्थैव स्वात
 कूलकृतिमत्त्वादिरूपपरंपरासंबधेन गमनादेरन्ययोननुपदार्थैर्कदेशोपीति भावः ननु चेन्नो गतोगाम इत्यादौ कृत्यत्य
 येन कर्मादिगतसंख्यनिमिधानाद् द्वितीयाद्यापत्तिरत आह मुख्येत्यादि फलादीत्यादिपदेन विषयत्वादिरिक्तः कृत्यादी
 त्यादिपदेन चरयोग कृतीत्यादावाश्रयत्वादिरिक्तः द्वितीयादय इत्यादिना तृतीयापरिग्रहः अत्र चेति चेन्नो गतोगाम
 इत्यादौ चेत्यर्थः विशिष्टमिधान इति कर्मादिविशिष्टस्य बोधन इत्यर्थः विशेषणस्याप्यमिधानादिनिर्गमत्वादेरपि बोधना
 दित्यर्थः तथा च कृत्यत्ययेन यत्र विशेषणविधया विशेष्यविधया वा कर्मत्वादिकं न बोध्यते तत्र द्वितीयादय इत्येको नियमः
 एवमाख्यातेन यत्र कर्मत्वादिकं न बोध्यते तत्रापि द्वितीयादय इत्यपेरापि नियमः स्वीक्रियते ननु कर्मादिगतसंख्यानि
 धानघटितोपि नियम इति नोक्तानुपपत्तिरिति भावः कस्य चिन्मतं दूषयितुं तन्मतमनुवदति यत्तित्यादि धातुप्रत्यये
 न कृतो शक्तिरिति धातुप्रत्ययत्वमेव कृतिशक्ततावच्छेदकमित्यर्थः तथा च शक्ततावच्छेदकलाघवात् सर्वत्र कृतावेव
 शक्तिः नत्वाख्यातस्य कृतो शक्तिः कृत्यत्यस्य कर्त्तरि शक्तिरिति तथा सति विभिन्नशक्ततावच्छेदकादिकल्पने गौरवादिति
 भावः ननु कृत्यत्यस्य कृतिशक्तित्वेदं वदत्तया च कृत्यादौ देवदत्तादिपदार्थोपपत्त्या यथैव कथमभेदा न्वयबोधः तत्र

भेदान्वयबोधस्यैवानुभवसिद्धतयाप्रकारंतरस्थवस्तुमशक्यत्वादित्यतः प्राह पाचकादिपदेत्वित्यादि समानाधिकरणानुरोधो
न-प्रभेदान्वयबोधानुरोधोऽतः कर्तृत्वमिति तथाचतत्रतथान्वयानुभवस्यकृतः कर्तारितलक्षणयैवनिर्वाहः न्यत्रशक्तिः कल्पनीय
निभावः भावकतोपाति शक्त्यावच्छेदकावच्छिन्नस्पर्शकबोधकत्वनियमादितिभावः ननुधातुस्यप्रत्ययत्वस्यहानिशक्त
नावच्छेदकत्वेपिभावकतो नकृतिबोधकत्वं तथाविधबोधेभावकृतादिव्यावृत्तानुप्रावीविशयस्यैवनिग्रामकत्वान्युपगमा
दित्यतः प्राह धातुत्वादित्येतेत्यादि-प्रादिपदात्प्रत्ययत्वादित्यपरिग्रहः तस्मादाह धातुप्रत्ययत्वाद्वाद्यन्ततमत्वं विनाधा
तुत्वस्यप्रकारांतरेणनिर्वक्तुमशक्यत्वात् एवमारख्याता- धन्यतमत्वंविनाप्रत्ययस्यापीतिनदपेक्षयास्त्विसंबंधेनाख्या
तपदवत्वस्त्वाख्यातत्वस्यैवलोकोऽहानिशतावच्छेदकत्वोचित्यादितिभावः एतेनाख्यातमात्रस्यहानिवाचकत्वेहानिशक्तता
वच्छेदकनाख्यातत्वं एवंकृतः कर्तृमात्रवाचकत्वेह्यत्ययत्वंकर्तृशक्ततावच्छेदकमितिगौरवमेतदपेक्षयाएकस्यैवधातु
स्यप्रत्ययस्यहानिशक्ततावच्छेदकत्वमुचितमित्यपिप्रास्तं प्रत्ययत्वस्याख्यातत्वकृत्वघटितत्वेनलाघवानुवकाशादि
ति-शक्तिरिति हानिविशिष्टकर्तृकृतः शक्तिरूपनेऽनंतकृतोतत्त्वकृतावच्छेदकत्वकल्पनेगौरवं कृतोतत्त्वकल्पने
तु कृतित्वजातेरेवतत्त्वकृतावच्छेदकत्वकल्पनेलाघवमिति तत्रैवतत्त्वकल्पनमुचितमितिभावः यतइत्यादिशक्यतासंभ
वादित्येतस्यगवादिपदानांगेत्वविशिष्टशक्यमित्यन्येनान्वयः ननुगवादिपदस्यगत्वविशिष्टशक्तिरूपनेगोत्वपिश
क्तिरूपनस्यावश्यकतयालाघवात्तत्रैवतत्त्वकल्पनमास्त्वित्यतः प्राह गोत्वत्वादिनेत्यादि गोत्वत्वस्यगवेतरासमवेतत्वं
सन्निगोनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगि-मानवच्छेदकत्वस्त्वतयागौरवादिनिभावः विशिष्टान्तराणामिति शश्वि
शिष्टमहत्वविशिष्टादीनामित्यर्थः शक्यत्वमिति आकाशपदमहत्पदादिशक्यत्वमित्यर्थः तत्रापिशब्दादिविशिष्टशक्ति

रामः

१५

कल्पनेऽनंतशब्दोशक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारेगौरवंशशब्दोतत्त्वकृतावच्छेदकत्वकल्पनेशब्दत्वादिजातेः शक्यतावच्छेदकत्वस्वीका
रलाघवमिति तत्रापिशब्दादेवशक्तिरूपनेस्यादितिभावः तस्यैवेति कल्पत्ययस्त्वलेपिप्रवशिष्टइत्यर्थः तथा
चयथाशब्दावाकाशादिपदस्वारसिकप्रयोगाभावात् तत्रनतस्यशक्यत्वं तथाकृतावच्छिन्नविहितकल्पत्यय
स्यस्वारसिकप्रयोगाभावात्तत्रापिनतस्यशक्यत्वमितिभावः कल्पचिन्मतंदूषयितुंनदृश्यति एवमित्यारभ्यकेच
दित्येतेन एकमेविहितकृत्त्वमेविहिताख्यातयोः फलबोधकत्वव्यवस्थापनेचेत्यर्थः लाघवादिने फलानुकूलत्वं
विशिष्टशक्तिरूपनापेक्षयाशरीरलाघवसेनवादित्यर्थः अनन्तलभ्यइति एतेनान्यलभ्योहिशब्दाश्रयितिनियमा
स्यापिनभंगइतिस्त्वितं व्यापारविशेषमात्रमितिगमनत्वादिविशिष्टमात्रमित्यर्थः मात्रपदेनफलव्यवच्छेदः इतिहि
ताविति इतिव्यवस्थितावित्यर्थः ननुधारमा त्रस्यधात्वर्थत्वेगामंगछतीत्यादौफललक्षणकर्मत्वस्यकुतोलाभइ
त्यतः प्राह गामंगछतीत्यादि-आख्यातकृतेनोदाहरणद्वयं द्वितीयादेरिति-प्रादिनाम्नामस्यगतेत्यादौपक्ष्याः परिग्रहः
फलजनकत्वलक्षणमिति फलत्वमत्रजन्यत्वंदृष्टव्यंफलत्वविशिष्टजनकत्वस्यद्वितीयाद्यर्थत्वेगामंगछतीत्यादौपर
समवेतधात्वर्थजन्यफलशालित्वलक्षणकर्मत्वबोधप्रकारमाह फलचेत्यादि-चेत्रस्यनप्रेत्यादिवदेकदेशान्वयस्वीकारे
णतथान्वयबोधस्वीकारे तुल्यवित्तिवेद्यतयापुपदार्शितकर्मत्वस्यापिबोधइतिभावः फलजनकत्वे द्वितीयादेः शक्तिरूप
नेगौरवात्तदपहायफलेशक्तिर्जनकत्वंतुसंसर्गमयीद्वयाभासतइत्यस्यैवसम्यक्त्वानर्थेवाहफलमात्रेवेतिजन्यत्वविशिष्टव
त्यर्थः तत्रानान्यलाभेपीति जन्यत्वविशिष्टस्यलाभेपीत्यर्थः नियतेति लक्षणेगपत्तिशक्तिप्रमाकातीनेत्य
र्थः संयोगविभागाद्यलाभा-दिनि संयोगत्वविभागादित्यसंयोगविभागादिस्त्वफलस्यालाभादित्यर्थः ननु

हेतुमानविहङ्गइत्यादिशाब्दबोधसंभवादित्यतः प्राह ननु प्रमातीत्यादि। विधान्वयति एतेन परसमवेतत्वस्य द्वितीयार्थत्वेति
 तस्य फले नव्ये संयोगादित्यतः फलस्य द्विष्टतया स्वात्मवृत्तित्वेन तथा विधायो गवारणाय नव्येति नित्यं ननु परसमवेतत्वं
 त्वमित्यत्र किमपेक्ष्य परत्वं विवक्षितं प्रकृत्यर्थेपेक्षयेति चेन्न चेत्त्रेण त्मागम्यत इति प्रयोगापत्तेः तत्र प्रकृत्यर्थगमनापेक्षया
 त्मनः परत्वादित्यतः प्राह इति स्त्विति विशेषमेव युक्त्यादयति यत्परत्वमित्यादिना निति इति त्वादिर्महत्त्वमिहः स्वार्थेति स्वार्थे
 यत्फलं तदापेक्षयेत्यर्थः इदं च प्रकृत्या वृत्तिन व्यापारादेर्धात्वर्थत्वपक्षे फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वपक्षे त्वाख्यातादेराश्रयत्वाद्यर्थः
 कृत्या स्वार्थीश्रयत्वाश्रयापेक्षयेत्यर्थो वसयः तथा च गमनं गच्छतीत्यादौ गमनान्वयवृत्तिर्योगमवृत्तिसंयोगानुपपत्तेः संयुक्तं ननु कृत्या
 वृत्तिरित्येवान्वयबोधः एवं नान्ये गम्यत इत्यादौ गमनान्वयवृत्तिर्योगमवृत्तिसंयोगानुपपत्तेः संयुक्तं ननु कृत्या वृत्तिरित्येवान्वयबोधः
 वागमन इत्यन्वयबोध इति भावः ननु सर्वत्र द्वितीया समभिध्याहारस्य फलदेर्धात्वर्थत्वपक्षे च न जानातीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः शान्तं
 च फलस्य धरावृत्तित्वेन तत्र तदं न भवेन्नान्वयबोधसंभवात् एवं सर्वत्र परसमवेतत्वं कर्मप्रत्ययार्थः इदं प्रपञ्च्यते प्रात्मान्मा
 नं जानातीत्यादि प्रयोगानुपपत्तेः प्रात्मान्वयवृत्तित्वस्य शान्तादौ वप्रसिद्धा तस्य तत्रान्वयबोधसंभवादित्यतः प्राह स
 जानातीत्यादि विषयत्वमिति नु कर्तुं निडादि स्थले द्वितीयार्थमिप्रयेण विषयत्वमिति नु कर्मव्याप्तस्थले प्राख्यातायां नि
 प्रायेणोक्तं तृतीयेत्यस्य कर्मव्याप्तादि स्थले इत्यादिः तथा च स विषयकार्थबोधकधात्वसमभिध्याहृतद्वितीया समभिध्याहृतधा
 तुस्थले फलदेर्धात्वर्थत्वमिति ननु मरुतादृशधातुस्थले कर्मप्रत्ययस्य परसमवेतत्वमर्थानान्वयवृत्तिर्भावः तथा सति तत्र तत्रान्व
 यबोधप्रकारमाह प्रत्ययबोधेति एवमेव तदर्थव्याप्तस्थले इत्यर्थः अन्यत्रोक्तं कर्मव्याप्तस्थले इत्यर्थः ननु विषयत्वादेः क
 र्मप्रत्ययार्थत्वेतातो घट इत्यत्र विषयत्वस्य धरादौ भेदान्वयबोधसंभवः नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधानेगीरोक्तं नव
 भेदान्वयबोधः बाधादित्यतः प्राह ननु इत्यादि तथा चारव्याप्तस्थले कर्मप्रत्ययस्याविषयत्वादि कर्मार्थः कर्मलोक्त्यस्य
 नुविषयादि कर्मार्थः तस्य च प्रथमां तार्थः भेदेनान्वयः नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्य सर्वसमनत्वादिति भावः ननु

रामः
१८

सर्वत्र स विषयकार्थविषयितया इतरपदार्थस्यान्वययोगीकारेऽनुजाने भोजनाय यतत इति प्रयोगानुपपत्तिः तत्र तदा भोजनविषयक
 कृत्यभावादित्यतः प्राह यतत इत्यादि तथा च यतिपदार्थानिरिक्तस विषयकार्थत्वर्थे सर्वत्र विषयित्वेनेतरपदार्थान्वयोत्र तद्वैयर्थ्ये
 निति भावः प्रतएवेति यतो यतिपदार्थे ज्ञेयत्वेनैवेतरपदार्थान्वयेन न विषयित्वेन प्रतएवेत्यर्थः ननु जानेपीत्यादि अन्यथा त
 त्र तदा भोजनविषयक कृत्यभावेन तथा प्रयोगानुपपत्तिरिति भावः मंडनमंतदुष्यतुं न मन्तं दर्शयति धातोरर्थफलमिति तथा च
 फलानुपपत्त्यापारेधातोः शक्तिवादिनोपि फले शक्तिरूपनस्यावश्यं भूतया तत्रैव तत्कल्पनमुचितमिति भावः ननु वसतिगच्छ
 तीत्यादौ संयोगस्वरूप फलानुपपत्त्यापारबोधस्यानुभवसिद्धस्य कथं निर्बह्यं त्वतः प्राह प्रकृत्या व्यापार इति पदार्थे कदे
 शान्वयानं गीकारे त्वाह व्यापारमात्रं वेति ननु केवल व्यापारस्याख्यातार्थत्वे गच्छतीत्यादौ धात्वर्थसंयोगख्यातार्थव्यापारयोर्कथं ज
 न्यजनकभावत्वा नस्तत्राह ज न्यजनकभाव इत्यादि ननु सर्वत्र फलस्य धात्वर्थगच्छतियजेतेत्यादौ संयोगस्वर्गादिरूपफलेन
 लमानत्वेष्टसाधनत्वादिरभावात्तद्वयानुपपत्तिरित्यतः प्राह लडादीत्यादि नडाद्यर्थवर्तमानत्वादिकं लडाद्यर्थ इष्टसाधन
 त्वादिकमिति त्वर्थः वर्तमानत्वादीत्यादिना भविष्यादिपरिग्रहः इष्टसाधनत्वादीत्यादिना कृतिसाध्यत्वपरिग्रहः एकपदोपात्तत्वे
 ति एकपदजन्योपस्थिति विषयत्वेत्यर्थः तत्रैवेति व्यापार एवेत्यर्थः तथा चारव्यातार्थव्यापारे वर्तमानत्वादेरन्वययोगीकारे प्रासत्त्य
 र्थवर्तमानत्वादेरुपस्थित्यंतरा कल्पने लाघवमिति भावः ननु फलस्य धात्वर्थत्वे चोदनादिरूपपाकफलानुपपत्तिदशा
 यांतदनुपपत्त्याकादिरूपव्यापारसत्त्वाको भविष्यतीति प्रयोगापत्तिः तत्रानिरर्थकधनसमभिध्याहृतपचधात्वर्थे चोदना
 दिरूपफले वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूप भविष्यत्वस्य सत्त्वादित्यतः प्राह भाव प्रत्ययस्य धरादेरिति भाव विहित
 स्य धरादिप्रत्ययस्येत्यर्थः प्रकृत्या व्यापार एवेति तथा च तत्र भाव विहितधनार्थतादृश व्यापारस्य सिद्धयान्तरं

वर्तमानागभावप्रतियोगित्वरूपविषयत्वस्य बाधित्वेन तथा प्रयोगपक्षसंभवादिति भावः तेनेति भावविहितधर्म
 प्रत्ययस्यानुकूलव्यापारार्थकत्वेनेत्यर्थः पदानुत्पाददशायामिति प्रोदनादिरूपफलात्पदानुत्पाददशायामित्यर्थः तादृशफलोत्पाददशा
 मातु तत्र वर्तमानागभावप्रतियोगित्वरूपविषयत्वस्य बाधित्वेन तथा प्रयोगसंभवात्तथैवोक्तमिति धर्मोक्तं
 लव्यापारार्थकत्वेयुक्तं तस्मात्तद्वेति व्यापारविगमेपाकादिरूपव्यापारविगमे इत्यर्थः पाकोविद्यमिति प्रवृत्तदाधात्वर्थोदा
 नादिरूपफलेवर्तमानकालसंबधित्वरूपविद्यमानत्वस्य सत्त्वेन तथा प्रयोगपक्षसंभवादिति भावः भावविहितधर्मादीत्यत्रा
 दिपदमाह लघुपुत्रप्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वेयुक्तिमाह नापीत्यादि प्रवृत्तभावलघुपुत्रप्रत्ययस्य निरर्थकत्वे संयोगरूपफलमात्रस्य च
 गमधात्वर्थत्वेन स्य च धर्तृभूतलोभयवृत्तितया धर्तृभूतलयोर्मिथोगमनमिति प्रयोगपक्षिर्दुर्वीरेव वेतितस्य व्यापारार्थकत्व
 मावश्यकमिति भावः न चेतन्मते कर्मत्वं न धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं फलस्येतन्मते धात्वर्थे तथा धात्वर्थतावच्छेदकत्वा नावे
 न तथा लक्षणाया संभवदुक्तिरुक्तात् नपि परमात्रसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थफलशालित्वं तत्तत्त्वात्मानं प्रयाति विहगइति
 प्रयोगपक्षे विहगस्य स्वपरोक्षसत्त्वसंभवेनेत्यस्य स्वत्वात्मकव्यापारस्तज्जन्यधात्वर्थसंयोगात्मकफलशालित्वादित्यत आ
 ह प्रत्ययोपनीतेति प्रत्ययप्रतीतोयः परसमवेतव्यापारस्तज्जन्यधात्वर्थफलं तच्छालित्वमेतन्मते कर्मत्वमित्यर्थः तथा विधत्वा
 त्मकव्यापारस्य प्रत्ययोपनीतत्वाभावेन न स्वात्मानं प्रयाति विहगइति प्रत्ययप्रसंगेन चात्र व्यापारपदं व्यर्थमिति ध्यायं व्यापारत्वेन
 प्रत्ययोपनीतत्वप्राप्तये तस्योपादान् प्रत्ययावर्तमानत्वत्वादिप्रत्ययोपनीतोयः परसमवेतकालोपाधिस्तज्जन्यधात्वर्थफलशालि
 त्वेन स्वात्मनोपि कर्मत्वसंभवेन स्वात्मनं प्रयाति विहगइति प्रतीत्यापक्षे न च तथापि धात्वर्थेति व्यर्थं गच्छतीत्यत्र पूर्वदेशस्या
 पिकर्मत्वापत्तिः तस्यापि प्रत्ययोपनीतोयः परसमवेतव्यापारस्तज्जन्यफलभागः तच्छालित्वात् तदुपादाने च न तथापत्तिः त
 वि

तमः

ध

तस्य धात्वर्थत्वाभावात् प्रवृत्तपरसमवेतत्वं कर्मप्रत्ययार्थः तस्य च कर्त्रीख्यातस्थले प्राख्यातार्थव्यापारे कर्मीख्यातस्थले नि कृष्ट
 मते तृतीयाय व्यापार एवान्वयइति परत्वं न धात्वर्थे प्राधेयत्वसंबधेन यदन्वेति तदपेक्षया धात्वर्थे बाधिरासंबधेन य
 ज्ञानेति तदपेक्षया च बोध्यं इत्यं च गमं गच्छतीत्यादौ गमवृत्तिसंयोगजनकगममिन्नसमवेतव्यापारवांश्चैत्रश्चैत्रगमामो
 गम्यतइत्यत्र चैत्रवृत्तिगममिन्नसमवेतव्यापारजन्यसंयोगशाली गममइति बोः ननु कर्त्रीख्यातकर्मीख्यातयोर्व्यापारत्वत्वे
 कर्मवृत्तिवोधकत्वेन यमेव कर्तृप्रत्ययः कर्मप्रत्ययइति व्यवहारो न आह फलव्यापारयोरिति तथा च फलस्य विशेषणत्वे
 व्यापारस्य विशेष्यत्वे कर्तृप्रत्ययइति व्यवहारः एवं फलस्य विशेष्यत्वे व्यापारस्य विशेषणत्वे च कर्मप्रत्ययइति व्यवहारइति भावः
 ननु कर्मीख्यातस्थले धात्वर्थफलस्य साक्षान्नामार्थः चयबोधांगीकारे धात्वर्थनामार्थयोः साक्षोदेतान्वयबोधांगीक्रियतइति
 व्युत्पत्तिभेदप्रसंगइत्यत आह वस्तुतस्त्यति अधिकरणत्वमित्यादिप्रथमांतद्वयस्य पूर्वोक्तार्थइत्यनेनान्वयः ननु कर्मीख्यातव
 कर्मकृतोप्याश्रयत्वबोधकत्वेनामार्थेनान्वयप्रसंगः नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्यानंगीकारादित्यत आह कर्मकृतइति अ
 श्रयइति फलस्येत्यादिः कर्तृकृतोपलाश्रयबोधकत्वे एकाकारबोधजनकत्वस्यार्थमारख्यातस्यापि यत्नत्वविशिष्टशक्तत्वाप
 त्तिरत आह कर्तृकृतइति कर्तृकर्मत्वादि उपपाद शिंती भयस्थले कर्तृकर्मभ्यां सहकृत्यत्पयार्थानेदान्वयबोधस्यानुभवसि
 द्धस्यानुरोधादित्यर्थः ज्ञानात्यादियोगइति प्राख्यातकर्मीकृततामिति शेषः पूर्वोक्तैवरीरिति आश्रयत्वविषयत्वे कर्मीख्यातक ति
 मीख्यातयोराश्रयविषयोक्तकर्तृकर्मकृतोरर्थइत्यर्थः सुवर्धेवेत्यादि पच्यतइत्यत्र व्यापारस्यारख्यातार्थत्वाभावा
 त्फलेव वर्तमानत्वान्वयबोधांगीकारे व्यापारासत्त्वदशायां फलसत्त्वदशायामपि पच्यतइत्यादिप्रयोपत्तिः एवं पच्यतइत्यादावारव्या गा
 नस्याभावेन तदर्थव्यारितीतत्वस्य बोधइति वक्तुमशक्यत्वेन धात्वर्थफलं नीतत्वस्यान्यथांगीकारे फलसत्त्वदशायां व्यापारनाशदशा
 यां पच्यतइत्यत प्रयोगानुपपत्तिश्चेति भावः वर्तमानत्वादीत्यादिना प्रतीतत्वादिपरिग्रहः ननु पच्यमानइत्यादौ शान्तिव्यवहारैक
 दिशो व्यापार एव तदर्थवर्तमानत्वादेरन्वयः स्वीकृतव्यः तथा च पदार्थः पदार्थेनान्वेति ननु पदार्थकदेशइति व्युत्पत्तिभेदइत्यत आ

इति संयुज्यत इत्यादौ प्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वेनोक्तानुपपत्तिरित्युक्तं नरमाह संयोगमात्रप्रतीतिश्चेति मात्रपदेन व्यापारव्यवहेदः
 तथा च तस्यासति नत्र व्यापारस्यापि बोधः स्यादिति भावः न स कर्तृत्वमिति व्यापारस्य प्रत्ययोपनीतत्वाभावेन तादृश व्यापारजन्य
 फलशालित्वरूपकर्मत्वस्य नत्र काप्यभावान्न स कर्तृत्वमिति भावः ननु धनो व्यापारार्थकत्वे भवेद्यजित्यनुशासनविशेषः
 तादृशानुशासनेन धनः प्रयोगसाधुत्वमात्रप्रतीतिरत आह संयोग इत्यादाविति तथा च तादृशानुशासनमेतत्कृत्वाभि
 प्राथक्यमिति न दोष इति भावः तन्नेत्यादि तत्र न क्षणमा तादृशानुभवोपपादने तुलाधवाधनत्वमेवाख्यातशक्यतावच्छेदकं युक्तमिति भावः
 मंडनमेतदोषांतरमाह इति तथा च पाकतुलासाधारण व्यापारभाववति प्रवृत्तादिस्तुताधारण व्यापारवति पुनश्च पचनीत्यादि
 प्रयोगप्रसंगोद्वोरिति भावः ननु साधारणजनकताश्रय व्यापारस्याख्यातार्थत्वेनोक्तदोष इत्यत आह विभागादीनि च लताद्यापि
 संभवतीत्यतो निश्चलादाविति प्रभाकरमतमुपपन्नं स्थतत्र दूषणमाह तत्र तत्रेत्यादिना तत्र तत्र गच्छतीत्यादौ तत्फलमिति संयोगवि
 भागादीत्यर्थः क्वचिदाश्रयत्वादिकमपीति भावाख्यातस्थले आश्रयत्वादिरभावात् क्वचिदिनिप्रसंगारिति लक्षणादिना तादृश
 अनुभवोपपादने तुलाधवनर्कस्यैव शरणा करणीयत्वादिति भावः ॥ इति भाष्ये महाचार्यरघुदेवन कीलंकारविरचितभाष्यातवा
 दविवरणं संपूर्णम् ॥ संस्कृत १८२२ काश्या लि.